

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE og ASTRID FRIIS

11. RÆKKE 3. BINDS 4. HEFTE

KØBENHAVN

H. HAGERUPS FORLAG, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI

1952

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, professor, dr. phil. ASTRID FRIIS og overarkivar, dr. phil. H. HJELHOLT.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1—6. Bd. 1840—45. Nyt historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1846—56. 3. Række. 1—6. Bd., samt Register. 1858—69. 4. Række. 1—6. Bd. 1869—78. 5. Række. 1—6. Bd. 1879—87. 6. Række. 1—6. Bd. 1887—97. 7. Række. 1—6. Bd. 1897—1906. 8. Række. 1—6. Bd. 1907—17. 9. Række. 1—7. Bd. 1917—29. 10. Række. 1—6. Bd. 1930—44. Indholdsfortegnelse til 1—5. Række. 1889.
- C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1—3. Del. 1845—51. (Udsolgt.) — Historisk-biographiske Samlinger. 1—3. Hefte. 1847—51. (Udsolgt.)
- J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. Udg. 1856. (Udsolgt.)
- N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I—VI. 1853—64. (Udsolgt undtagen VI, Registret.)
- H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 1861.
- FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt.)
- O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848—50. I—III. 1863—67. (Udsolgt.)
- H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—3. Del, samt Aktstykker. 1868—77.
- JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). 1889. (Udsolgt.)
- VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921.
- Festskrift til Kristian Erslev. 1927.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934.
- KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I—II. 1937.
- A. D. JØRGENSENS Breve. 1939.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.—10. Række, IV. Bind. 1939.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.

De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden.¹

AV

KJELL RUNQUIST

II

Då Sture Bolin i samband med en uppmärksammas analys av den jydskas lagens ledungsbestämmelser formulerade den s. k. *tremarksregeln*, gav han uttryck för en av det äldre danska medeltida skattesystemets betydelsefullaste principer. I sin senaste avfattning utsäger den nämnda regeln, att varje skatteenhet, hafn eller skogsby, erlade 2 mks i årlig avgift till staten samt därjämte, i fall av arrendejord, 1 mks till jordägaren.² Numera torde tremarksregelns giltighet vara ställd utanför all diskussion, eftersom den i olika avseenden har kunnat erhålla en mycket god bekräftelse.

I avhandlingens första del har jag sökt leda i bevis, att den jydskas lagens skatteskala har varit helt underställd tremarksregeln. Diskontinuiteten i skattesatserna utövar endast inflytande på delkategorierna, ledungs- och gästeriavgifterna; den sammanlagda skattesumman, totalavgiften, har varit direkt proportionell mot jordinnehavens storlek.

¹ Beträffande använda förkortningar se avhandlingens första del i Hist. Tidsskr., 11 r. III, 397—449. Detta avsnitt betecknas i det följande med Guldvärdering I. — Skriften kommer att avslutas med en del III.

² Statsskattens beståndsdelar voro ledungs- och gästeriavgifter. Endast i undantagsfall hade dessa delposter samma storlek. Summan av dem var emellertid konstant.

De härskande uppfattningarna på hithörande område ha i det stora hela utarbetats oberoende av tremarksregeln, vilket på åtminstone en viktig punkt har dragit med sig en felbedömning. Det 14:e århundradets s. k. »landgille» har sålunda ställts i linje med den jydskas lagens skyld, men har i själva verket sin närmaste motsvarighet i hela totalavgiften, d. v. s. summan av statsskatten och det egentliga landgillet, skylden. Detta medför bl. a. såsom konsekvens, att den jydskas lagens kapitalisationsfaktor måste tilldelas värdet 8, medan den traditionella siffran är 24.

Beträffande den själländska skyldtaxationens ursprungligaste innebörd ha meningarna varit delade. Det torde emellertid numera vara klargjort, att skyldtaxationen ytterst bottnar i jordens ansättning till landgille, en uppfattning, som tidigare har framförts av Velschow, Rhamm, Nørlund och Jørgensen.

Anmärkningsvärt är, att landgillesbeloppet i valdemars-tidens själländska skyldtaxation har visat sig vara 1,2 mks per markskyld och år, icke såsom tremarksregeln synes giva vid handen, 1 mks. Avvikelsen är emellertid endast skenbar och försvinner helt, om man håller sig till den ifrågavarande taxeringens lägsta enhet, penningen skyldjord.

Inom den jylländska guldtaxationen har man laborerat med tvenne skilda värderingar, vilka ha kallats för den gamla och den nya. Beträffande dessa biträder jag helt den tidigare uppfattningen, att den gamla värderingen, antiqua estimacio, har tillämpats i kung Valdemars jordebok (i de flesta fall), medan den nya har underförståtts i den jydskas lagens uppgifter. Där- emot har jag framfört den avvikande meningen, att den nya värderingens mkg jord har från teoretisk synpunkt varit $2\frac{2}{3}$ gånger så stor som den gamlas motsvarande enhet. Enligt hittills gällande åsikter skulle det motsatta vara förhållandet.

I fråga om jordvärderingsenheter torde de av Aakjær vunna huvudresultaten ha en bestående giltighet. På Själland omfattade sålunda marken skyldjord ideellt 96 d. t land, på Lolland eller Falster återigen 48 d. t land. Marken sådesland har inom hela det själländska mätområdet haft en teoretisk areal

av 48 d.t land, bortsett endast från valdemarstiden, för vilken den anförda siffran enligt min mening bör nedskrivas till 40 d.t land. Idealvärdet av den större mkg jord har jag ansett vara 32 d.t land, av den mindre 12 d.t land. Hafnens teoretiska areal är 96 d.t land, vilket motsvarar ytinnehållet av 3 stora mkg jord på Jylland eller 1 mk skyldjord på Själland.

På ett angivet undantagsfall när har jag för Själlands vidkommande lyckats bekräfta det postulerade sambandet mellan landgille och skyld. För Jyllands del har källmaterialet på denna punkt varit mera bristfälligt, men det förefaller dock, av några enstaka exempel att döma, som om utskylderna även inom denna landsdel läte sig underordna de teoretiska normerna.

Begreppet *annona*.

Den term, som ständigt brukas i de medeltida källornas utsädesangivelser, är *annona* med innebörden säd (årlig mängd). Flera forskare ha gjort detta begrepp till föremål för ett omsorgsfullt studium; jag nämner i detta sammanhang särskilt Erslev (9—18) och Rasmussen (I, 110f). Den senare har bl. a. uttalat, att man icke begår något större fel, om man i stället för mark, ören och örtugar säd räknar med mark, ören och örtugar korn.¹ Jag instämmer till alla delar i detta yttrande och har själv gjort mig till tolk för liknande synpunkter.² Jag utgår därför i första hand från förutsättningen, att beteckningen *annona* normalt har hänsyftat på sädesslaget *korn* eller på något därmed likvärdigt.

Det torde vara ställt utom allt tvivel, att Rasmussens ovan nämnda uttalande har träffat en väsentlig punkt i det föreliggande problemet. Erfarenheten har nämligen visat, att man ständigt uppnår de plausiblaste resultaten, om man låter källornas *annona* betyda korn. Detta kan ju vara bra att veta från rent praktisk synpunkt, men givetvis måste man fråga sig, om

¹) Rasmussen I, 114. Jag påminner om att »korn» på svenska har sin motsvarighet i det danska ordet »byg».

²) Rydmått, 44, 49 ff samt noterna 45 och 47. Se även Rhamm, 343.

det icke skulle vara möjligt att se saken från en mera positiv sida. Detta torde heller icke vara alldeles uteslutet.

Vi undersöka först det enklaste fallet, nämligen då korn-, råg- och havreskåpporna ha varit lika stora. Under denna förutsättning vitsorda valdemarstidens källor, att 1 skåppa korn har betingat samma värde som 1 skåppa råg eller 2 skåppor havre.¹

Situationen blir emellertid annorlunda, om vi blicka något framåt i tiden. Åtminstone när vi närma oss det 16:e århundradet, kunna vi observera, att kornets värde måste ha nedgått i förhållande till rågens och havrens. Ty vid detta tillfälle var det en allmän regel, att 288 skåppor korn från värdesynpunkt likställdes med 240 skåppor råg eller 480 skåppor havre.²

För detta senare tidsavsnitt gäller utan all tvekan den av Erslev framförda teorien, innebärande, att 1 mk annona eller (såsom den numera kallades) 1 *läst* annona kunde likvideras i vart och ett av de tre huvudsädesslagen korn, råg eller havre eller i lämpligt avvägda parter av dessa (annona tripartita, triplex annona). Det kända sambandet 1 läst annona = 240 skåppor råg = 288 skåppor korn = 480 skåppor havre torde av allt att döma ha redovisat just sådana mängder spannmål, som från prissättningsynpunkt kunde jämföras.³

Trots att således råg, korn och havre hade varit olika dyra, skulle en läst av vart och ett av dessa sädesslag ha uppvisat ett gemensamt värde. Detta vore eftersträvat och hade vunnits därigenom, att man på respektive läster hade räknat ett olika antal skåppor. Lästen annona skulle alltså från värdesynpunkt ha kunnat konvertera envar av lästerna råg, korn eller havre. Det sagda skulle också ha giltighet för ören eller örtugar säd. Men naturligtvis kan det icke komma på fråga, att *skåpporna* korn, råg och havre ha betingat samma pris.

När därför roskildeboken från 1370-talet uttryckligen omtalar *skåppor* annona (modii annone),⁴ har i och med detta satts

¹) Rymdmått, 43 f.

²) Maal, 205, 265 (Læster); Rymdmått, not 76 på s. 49.

³) Se t. ex. Erslev, 11 f; Maal, 205 f.

⁴) S. R. D. VII, 15, 27, 42; Rasmussen I, 111.

en klar tidsgräns för giltigheten av den Erslevska teorien. Ty enligt denna måste ju begreppet *skäppa* annona, såsom värdestorhet betraktad, ha haft en högst obestämd innebörd, en synpunkt, som också Rasmussen har understrukt.

Uttrycket *annona tripartita* vitsordar, att en skäppa annona kunde innehålla korn, råg eller havre. Men havren var billigare än de två övriga nämnda sädesslagen. *Skäppan annona kan därför icke samtidigt betyda 1 skäppa havre och 1 skäppa korn eller råg.*

Rasmussen har i I, 113f, gjort ett försök att upplösa denna till synes ofrånkomliga motsägelse. Den förklaring, som jag nu kommer att giva, kan, om man så vill, uppfattas såsom en vidareutveckling av Rasmussens åsikter. Utgångspunkten för min tankegång blir, att det icke är nödvändigt förutsätta, att 1 skäppa havre har representerat samma kvantitet som 1 skäppa annona med innehållet havre.

För att göra det hela mera konkret föreställa vi oss, att en skattebonde var skyldig betala en skäppa annona. Med tanke på vad ovan utsades om kornet såsom det normgivande sädesslaget, bör detta betyda, att han var förpliktigad utgiva 1 skäppa korn. Men kanske bonden av någon anledning tilläts fullgöra prestationen i havre. I så fall måste han naturligtvis utreda mera än 1 skäppa, måhända 2 skäppor. Ty havren var ju väsentligt billigare än kornet, och skäppan annona måste ha ett fixt värde.

Icke ens om skäppan annona har helt och hållet utgjorts av havre, få således de båda begreppen 1 skäppa annona och 1 skäppa havre identifieras.

För att undvika tyngande alternativa uttryckssätt utökar jag den redan gjorda förutsättningen om skäppornas likastorhet med antagandet, att korn-, råg- och havremarkerna ha omfattat vardera 240 skäppor. Denna situation har verifierats för den äldre medeltidens östra Danmark.¹ Dessutom fasthålla vi valdemarstidens samband, att korn och råg ha taxerats lika efter volym, medan havrens värde, likaledes efter volym räknat, har varit hälften av kornets eller rågens.

1 mk annona bör under sådana omständigheter främst ha

¹) Rymdmått, 36, 49, 54.

åsyftat 1 mk korn, men torde i åtskilliga fall ha varit utbytbar mot 1 mk råg. Enligt de föreliggande premisserna skulle alltså 240 skäppor korn eller råg ekvivalera 1 mk annona.

Men den angivna kvantiteten korn eller råg har från värdesynpunkt motsvarat 480 skäppor havre. Marken annona med innehållet havre måste alltså tänkas ha omfattat 480 skäppor av detta sistnämnda sädesslag.

Frågan om havremarken under äldre medeltid har uppdelats i 240 eller 480 skäppor, har i och med det sagda blivit besvarad. Med särskild hänsyftning på östra Danmark formulera vi följande regel:

1 mk havre har reguljärt och principiellt omfattat 240 skäppor havre, men har den utgjort annona, så har den motsvarat 480 skäppor.

För kornet och rågen gestalta sig förhållandena enklare än för havren. I det vi alltjämt anknyta till området med reduktionstalet 240, kunna vi med speciell giltighet för äldre medeltid uttala:

1 mk korn och 1 mk råg ha vardera innehållit 240 skäppor, och detta oberoende av om de nämnda spannmålsslagen ha rubricerats såsom annona eller icke.

Vid tiden för KVJ har vetet efter volym räknat betingat dubbla värdet mot kornet eller rågen.¹ 1 mk annona med innebörden vete borde alltså rymmas i 120 skäppor av den normala storleken. Detta antagande kan erhålla en fullständig bekräftelse i källan.²

Enligt principerna för mark-öre-örtugsräkningen torde kunna antagas, att 1 mk vete från början har omfattat 240 skäppor inom östra Danmark. Emellertid synes det endast vara möjligt att i källorna verifiera skäppotalet 120 för detta sädesslag³. Här konstatera vi redan vid tiden för KVJ ett avsteg från den ursprungliga definitionen, helt analogt med det, som senare gör sig märkbart för havren.

¹) Rymdmått, 42.

²) Ibidem, 42 (Falster).

³) Ibidem, 42 (Mön); S. R. D. VII, 106 (se nedan s. 520 f).

Vi ha hittills utgått ifrån att råg-, korn- och havremarkerna skulle ha omfattat vardera 240 skäppor. Såsom förut påpekades torde denna beräkningsmetod varit i allmänt bruk inom östra Danmark vid tiden för KVJ. Men inom det jylländska mätområdet var vid nämnda tidpunkt det motsvarande talet 288.¹ Även i detta fall bör emellertid det ovan sagda ha giltighet, om vi endast modifiera uttryckssätten något med hänsyn till den ändrade siffran.

Under valdemarstiden var det icke ovanligt, att kornet mättes i en annan skäppa än rågen eller havren.² Att också detta förhållande måste påverka våra uttalandens rent yttre form ligger i öppen dag. Det torde väl dock knappast vara behövt att mera ingående uppehålla sig vid denna detaljfråga, eftersom det i ett konkret fall icke möter den ringaste svårighet att med hänsyn till den nämnda omständigheten träffa ett riktigt avgörande.

Den i det föregående utvecklade teorien har varit ägnad att utjämna vissa av de motsättningar, som man velat se mellan KVJ:s och senare källors uppgifter. Jordebokens sätt att bruka termen annona har visat sig vara betydligt mera konsekvent än man från början hade anledning förmoda.³ Endast i två enstaka fall ställer man sig något undrande inför den av källan använda terminologien. I Fjäre härad i Halland och i Vinding härad på

¹) Rymdmått, 46 f, 54; Maal, 202, där bl. a. erinras om att 9 skäppor råg var hafnens avgift till styresmannen enligt jydskas lagens III, 3. Detta tyder på att marken råg vid sagda tillfälle har innehållit 288 skäppor (en slutsats, som också Aakjær har dragit ur meddelandet), och i så fall skulle de 9 skäpporna råg ha motsvarat $\frac{9}{288}$ eller $\frac{1}{32}$ mk råg. Enär rågmarken enligt KVJ:s taxa var värd 4 mks (Rymdmått, 47), skulle alltså, om man vågar förutsätta, att denna prissättning haft giltighet även år 1241, kronovärderingsvärdet för de nämnda 9 skäpporna råg ha varit $4 \cdot \frac{1}{32}$ mks = $\frac{1}{8}$ mks eller jämnt 1 öre s. Detta resultat låter troligt. Jmf slutligen med Rasmussen I, 114 f.

²) Ibidem, 56.

³) Jmf med Rydmått, 52 f, där jag i ett flertal fall har haft svårigheter med att förklara den till synes bristande preciseringen i KVJ:s spannmålsuppgifter.

Fyn har sålunda havre rubricerats såsom annona, utan att marken eller öret har haft en sådan sammansättning, att ett dylikt förfaringsätt förefaller att vara fullt tillfredsställande från saklig synpunkt.¹

Uttryck sådana som »'xxiiii^{or}· (mr.) annone medietas sili-ginis.« och »·vi· mr. annone ·cuius medietas est triticum...«,² båda i KVV, omvittna, att friheten att välja mellan olika sädeslag i samband med beteckningen annona stundom har varit begränsad. Meddelandena tyckas vitsorda, att annona i första hand varken har åsyftat råg eller vete.

Det är ganska lätt att se, att begreppet 1 mk säd har undergått en viss betydelseförskjutning under århundradenas lopp. Från början måste i enlighet med örtugsräkningens krav 1 mk havre ha omfattat 240 eller 288 skäppor. Allt oftare har havren sedermera satts i förbindelse med annona, vilket har haft till följd, att de nämnda skäpptalen utökats i avsikt att skapa likvärdhet mellan korn-, råg- och havremarkerna. Reduktionstalet 480 har härigenom blivit ganska vanligt och så småningom kommit att dominera, när det har gällt att sammansätta havremarken av ett lämpligt antal skäppor. Att icke siffran 576 (2 gånger 288) kan verifieras, torde ha sin grund däri, att man vid relativt tidig tidpunkt frångått metoden att räkna 288 skäppor på 1 mk havre.

Några upplysande samband i roskildeboken.

I det föregående avsnittet har jag sökt lämna en definition på begreppet skäppa annona, förenlig med källornas sätt att bruka denna term. Den nya synpunkten innebar, att vilket som helst av de fyra sädesslagen korn, råg, havre eller vete kunde läggas till grund för bestämningen av denna enhet, varvid kvantiteten reglerades i enlighet med på förhand fastställda, av det aktuella

¹) Aakjær, 34 resp. 13; Rymdmätt, 52.

²) Ibidem, 2 (Skodborg härad) resp. 47 (Gedesby, Falster). Exempelen kunna mångfaldigas, om vi också taga del av övriga källors upplysningar. Se sålunda S. R. D. VI, 425, 496.

prisläget beroende principer. Med de under valdemarstiden tillämpade spannmålstaxorna skulle sålunda gälla, att skäppan annona under normala förhållanden allt efter omständigheterna har kunnat ekvivalera 1 skäppa råg eller korn, 2 skäppor havre eller $\frac{1}{2}$ skäppa vete. Genom ett sådant betraktelsesätt säkrades den fördelen, att 1 skäppa annona inom varje uppgivet mätområde ständigt framträdde såsom en från värdesynpunkt fixerad storhet.

Någon tredelning av annona i enlighet med formeln annona tripartita kunna vi icke iakttaga i KVJ men väl i RB (roskildeboken). Där omtalas sålunda bl. a., att 1 öre jord i norra Valingerød har i avgift givit 1 öre korn, 1 pd råg och 14 skäppor havre, vilket allt sammanfattas till 3 pd säd »in triplici annona». Vidare har, gällande för samma gods, 19 gånger 1 öre korn uträknats till 2 läster $4\frac{1}{2}$ pd och 19 gånger 14 skäppor havre till 13 pd 6 skäppor.¹ Samtliga uppgifter harmoniera väl med varandra och bära i allt vederhäftighetens prägel. De båda sist nämnda relationerna betyga, att 1 öre korn = $1\frac{1}{2}$ pd (1 läst = 12 pd) och 1 pd havre = 20 skäppor.

Att 1 pd havre sålunda endast skulle ha omfattat 20 skäppor, är en slutsats, som av forskarna betraktats med en viss misstro (se t. ex. Erslev, 13f). Den vidare konsekvensen måste nämligen bli, att havremarken (-lästen) kommer att innehålla 240 skäppor, medan den riktiga siffran enligt allmän mening skulle vara 480 skäppor.² I själva verket bör emellertid havremarken, så snart den icke har tilldelats beteckningen annona, omfatta just 240 skäppor, i varje fall under ett så tidigt skede, som det här gäller.

I enlighet med de föreliggande källuppgifterna kunna vi

¹) S. R. D. VII, 21, 22; Erslev, 13 f; Rymdmått, 50; Steenstrup, 251. Den ifrågakvarande avgiften, 3 pd säd (= 2 öre säd) från 1 öre jord, är osedvanligt hög; se bl. a. del III. Detta har också observerats av källan, som kommenterar: »Iste ore terre sunt duplate & large in semine.»

²) Den ende forskare, som lyckats med att inordna källans skäpptal 240 i sin teori, är Rasmussen (I, 112 f). Man måste förvåna sig över de många träffsäkra iakttagelserna hos denne historiker, som utan all tvekan i mångt och mycket varit före sin tid.

uppställa följande ekvation (i stället för 1 öre korn skriva vi $1\frac{1}{2}$ pd): $1\frac{1}{2}$ pd korn + 1 pd råg + 14 skäppor havre = 3 pd annona. Det vore nu felaktigt att supponera, att då korn och råg upptaga sammanlagt $2\frac{1}{2}$ pd, måste de 14 skäpporna havre utgöra $\frac{1}{2}$ pd. Ty i sådant fall komme havrepundet att omfatta 28 skäppor, vilket står i direkt strid med källans uppgift. Ej heller är det möjligt att låta de 3 pd annona representera den sammanlagda kostnaden för 1 pd av vardera sädesslaget, eftersom havrepundet i så fall skulle ha sin motsvarighet i $\frac{1}{2}$ pd korn + 14 skäppor havre, ett helt orimligt resultat, eftersom kornpundet måste uppvisa ett väsentligt högre värde än 12 skäppor havre. De mest närliggande uppfattningarna rörande innebörden av begreppet annona tripartita låta sig således icke bringa i överensstämmelse med källans upplysningar.

Vi göra därför ett försök att lägga de nya synpunkter på problemet, som ha utvecklats i det föregående. På denna grundval är det faktiskt möjligt att utarbeta en lösning, som icke innehåller någon motsägelse. Detta måste i den föreliggande situationen säkerligen uppfattas såsom ett framsteg. Enligt de uppställda principerna bör 1 pd annona betinga samma värde som 1 pd korn. Med anledning härav utbyta vi de 3 pd annona i relationens högra led mot 3 pd korn, och detta utan att bekymra oss om huru den ifrågakvarande säden i verkligheten har varit sammansatt. Men naturligtvis får likhetstecknet i den nämnda ekvationen efter detta ingrepp endast ha till uppgift att markera *likvärdheten* mellan högra och vänstra ledens poster.

Med anledning av det sagda giva vi ekvationen följande form: $1\frac{1}{2}$ pd korn + 1 pd råg + 14 skäppor havre = 3 pd korn. Relationen betygar, att kornet utgjort huvudparten av den tredelade säden. I själva verket är det mycket lätt att se, att kornet har motsvarat summan av rågen och havren i värde. Vi kunna alltså skriva: 1 pd råg + 14 skäppor havre = $1\frac{1}{2}$ pd korn. Att 1 pd annona i RB har omfattat 24 skäppor kan direkt utläsas ur källan.¹ Då annona i första hand måste ha åsyftat korn, kan alltså storleken av kornposten i ekvationens högra led fixeras

¹) S. R. D. VII, 48 (Manderup); Steenstrup, 251; Maal, 202.

till 36 skäppor. Härigenom antager sambandet formen: $1 \text{ pd råg} + 14 \text{ skäppor havre} = 36 \text{ skäppor korn}$. Såsom tidigare anförts har den ifrågavarande ekvationen endast betydelse från värdesynpunkt. Då under hela medeltiden havren synes ha betingat halva värdet av rågen efter volym räknat,¹ torde de 14 skäpporna havre kunna utbytas mot 7 skäppor råg. Vi erhålla härefter: $1 \text{ pd råg} + 7 \text{ skäppor råg} = 36 \text{ skäppor korn}$. Steenstrup har föreställt sig, att 1 mk råg vid ifrågavarande tillfälle skulle ha omfattat 288 skäppor och rågpundet alltså 24 skäppor.² Detta är emellertid mindre troligt, eftersom relationen i så fall skulle anvisa ett värdeförhållande av 31 : 36 mellan skäpporna korn och råg. Vida mera sannolikt är, att 1 pd råg har motsvarat 20 skäppor, vilket antagande leder till sambandet: $27 \text{ skäppor råg} = 36 \text{ skäppor korn}$, eller förenklat: $3 \text{ skäppor råg} = 4 \text{ skäppor korn}$. Under den plausibla förutsättningen att de ifrågavarande skäpporna ha uppvisat samma storlek, skulle alltså värdeförhållandet mellan råg och korn har varit 4 : 3 efter volym räknat.

Det kunde förefalla gynnsammare, om den framkomna proportionen hade varit 6 : 5 i stället för 4 : 3, eftersom vi i så fall hade uppnått likvärdhet mellan råg- och kornmarkerna och därmed anknutit till en situation, som är väl känd från en yngre tids uppmätning och värdering av spannmål. Vi böra emellertid uppmärksamma, att vid ett tillfälle, då man ännu räknade 240 skäppor på 1 mk havre, det icke kan vara tal om en gemensam prissättning av sädesmarkerna. Väl har marken *annona* haft ett fixt värde, och närmare utsagt, detsamma som 1 mk korn, men havremarkens taxa har varit väsentligt lägre än korn- och rågmarkernas. Det vore därför helt oberättigat att kräva, att markerna korn och råg i RB med nödvändighet skulle vara lika dyra. Ett värdeförhållande av 4 : 3 mellan skäpporna råg och

¹) Rymdmått, 43, 48.

²) Steenstrup, 251. Givetvis stödjer sig nämnde forskare på källans uppgift, att 1 pd annona har uppdelats i 24 skäppor. Men annona anknyter principiellt till kornet, icke till rågen eller havren. Det är därför icke möjligt att ur notisen rörande Manderup draga några slutsatser om råg- och havrepundens skäpptal.

korn har f. ö. tillämpats i Tranekjærs län så sent som år 1510,¹ och då det representerar en enkel och långt ifrån otänkbar lösning av problemet, finns det enligt min mening ingen större anledning till att betvivla riktigheten av den gjorda deduktionen.

Vid det betraktade tillfället skulle 1 skäppa annona kunna utgöra 1 skäppa korn, $\frac{3}{4}$ skäppa råg eller $1\frac{1}{2}$ skäppa havre. Dessa omräkningsrelationer avvika som synes från de tidigare anförda, från andra utgångspunkter härledda. De vitsorda, att kornets värde i förhållande till de övriga nämnda sädesslagen måste ha nedgått från valdemarstiden fram till tiden för RB. Men endast kornet har intagit en särställning. Rågens och havrens inbördes värdeproportion har icke undergått någon förändring.

Ur ett annat textställe i roskildeboken, berörande byarna Magleby och Busene på Mön,² har Aakjær dragit slutsatsen, att 1 pd vete vid det ifrågavarande tillfället skulle ha haft sin direkta motsvarighet i 10 skäppor vete + 20 skäppor havre, vilket bl.a. skulle leda till att vetemarken (-lästen) komme att omfatta 240 skäppor vete³. Riktigheten av denna slutledning har emellertid betvivlats av Rasmussen,⁴ och då den synes medföra, att vetet efter volym räknat endast skulle uppvisa dubbla värdet mot havren⁵ och sålunda i detta avseende komma i linje med rågen, vilket förefaller otroligt, ser jag mig nödsakad att i denna fråga helt biträda Rasmussens mening.

I själva verket torde också en noggrann genomläsning av det nämnda textstället giva ett utslag för att det har varit källans avsikt att ställa vetepundet i paritet, icke med summan av de 10 skäpporna vete och de 20 skäpporna havre utan i stället med enbart denna summas vetepost. Ty i ena fallet fördes 10 skäppor vete »versus Köghe in expensis rusticorum«, i andra fallet 1 pund vete. Likställa vi dessa kvantiteter, vilket förefaller mig

¹) Maal, 251.

²) S. R. D. VII, 106.

³) Aakjær kom., 473 f.

⁴) Rasmussen I, not 2 på s. 112.

⁵) Rymdmått, not 68 på s. 42.

vara en lika rimlig åtgärd som den av Aakjær föreslagna, blir resultatet, att 1 mk vete kommer att omfatta 120 skäppor. Då detta resultat stämmer exakt med vad som kan utläsas ur KVJ om en avgift i vete från Mön,¹ är det tydligt, att det tolkningsförsök, som här givits, måste vara det rätta.

Från 1 fjärding jord i exempelvis Magleby skulle alltså, förutsatt att källan har redovisat-samtliga skatter, ha utgått en årlig avgift av 10 skäppor vete och 20 skäppor havre (= 1 pd vete + 1 pd havre), vilket i värde kan beräknas ha motsvarat 40 lika stora skäppor korn. Detta betyder, att 0,56 öre annona har utretts av 1 öre skyldjord, vilket, för att vara i RB, är en fullt normal uttaxering.

Utsäde och sädesland inom det själländska mätområdet.

Den slutförda undersökningen har gjort troligt, att den ursprungliga innebörden av termen annona har varit en årlig prestation i *korn*. Kornet har i statligt-ekonomiska sammanhang utan tvivel varit sädesslaget framför andra. Det är därför svårt att föreställa sig något annat än att den äldre medeltidens sädesland främst har fixerats med hänsyn till kornet såsom utsäde. Emellertid är det tänkbart, att korn- och rågländ under vissa tider och inom vissa områden kunna ha sammanfallit, eftersom dessa sädesslags realvärden (vilka ha stor betydelse för markernas sammansättning) och besåningsförmågor i det närmaste torde ha varit proportionella.²

På Själland, Falster och de övriga öar, som med de nämnda från metrologisk synpunkt ha bildat en enhet, omfattade kornmarken vid tiden för KVJ 40 d.t korn, men under yngre medeltid 48 d.t korn.³ Det framstår därför såsom en märklig omständighet, att Aakjær har ansett sig kunna tilldela ett själländskt, falsterskt eller lolländskt sädesland den ideella arealen 48 d.t

¹) Rydmått, 42, 99.

²) Detta framgår ur Aakjærs uppgifter i Maal, 206.

³) Erslev, 18; Rydmått, 31 f, 44.

land, vilket ju i rent siffermässigt avseende stämmer överens med den ena av de just anförda uppgifterna.¹ Det förefaller sålunda som om 1 d.t. sädesland kunde väntas mottaga ett ungefärligt årligt utsäde av 1 d.t. korn.² Detta är icke något självklart samband, särskilt med tanke på att rågen har lagts till grund för senare tiders utsädestaxeringar. Men Aakjær har givit skäl för att det har haft giltighet så sent som år 1536.³

Från början bör rimligtvis ett område, som har tilldelats beteckningen 1 mk (öre, örtug, skäppa) sädesland, normalt ha krävt en årlig utsädesmängd av 1 mk (öre, örtug, skäppa) säd. Förutsatt, att kornet har bildat grundvalen för utsädestaxationen (vilket med hänsyn till det sagda är övervägande sannolikt), skulle alltså vid detta ursprungliga tillfälle 1 d.t. sädesland ha påfordrat ett teoretiskt årligt utsäde av just 1 d.t. korn.

På grund av den ifrågavarande relationens enkla beskaffenhet skulle det vara förmånligt, om vi kunde upphöja densamma till ideell norm. Och något hinder härför torde knappast föreligga. Tvärtom ha vi ju presterat vissa skäl till förmån för sambandet i fråga. Vi räkna således med (i det vi lägga kornskäppans rymdinnehåll till grund för slutsatsen) att den teoretiska omfattningen av 1 mk sädesland inom de betraktade landsdelarna har varit 40 d.t. land under valdemarstiden, men senare 48 d.t. land. Den fortsatta framställningen får utvisa, om därigenom har träffats ett lämpligt val.

Jag erinrar om att den ideella arealen av 1 mk själländsk skyldjord var 96 d.t. land, medan den motsvarande siffran för Falster och Lolland var hälften så stor. Från teoretisk synpunkt skulle alltså 1 mk skyldjord på Själland ha ekvivalerat $\frac{96}{40}$ mk sädesland = 2,4 mk sädesland under äldre medeltid, men senare $\frac{96}{48}$ mk sädesland = 2 mk sädesland. Den ideella mot-

¹) Aakjær inl., 93, där ett flertal hänvisningar lämnas; Maal, 230; Plov, 261; Korntiende I, 451.

²) Ordet *årlig* har i denna och liknande sammanställningar en rent temporal betydelse och hänsyftar icke på någon speciell driftsform för jordbruket.

³) Maal, 226.

svarigheten till den falsterska eller lolländska skyldmarken jord var däremot under de nämnda tidsperioderna hälften av de angivna värdena, d. v. s. 1,2 resp. 1 mk sädesland.

Att sålunda exempelvis på Falster de teoretiska arealerna av markerna skyldjord och sädesland icke ha sammanfallit vid tiden för KVJ, kan vara ägnat att förvåna. Ööverensstämelsen är emellertid endast skenbar. 1 mk skyldjord omfattade nämligen 288 penningar skyldjord, 1 mk kornland 240 själlandsskäppor kornland. Man uträknar utan svårighet, att under sådana omständigheter 1 *penning skyldjord* och 1 *själlandsskäppa kornland* ha varit sammanfallande begrepp.¹ Man behöver således endast hålla sig till de *lägre* enheterna inom skyld- och utsädes-taxationerna, penningen och skäppan, för att det önskade, enkla och naturliga sambandet skall framkomma. Vid ett senare tillfälle har relationen emellertid också haft betydelse för kornmåttets högre enheter, eftersom man då räknade 288 skäppor på 1 mk korn.

För den fortsatta framställningen finns det särskild anledning påminna om att enligt de gjorda förutsättningarna 1 mk sädesland inom hela det själländska mätområdet, bl. a. således på Falster och Lolland, måste tillerkännas en ideell areal av 40 d.t land under valdemarstiden.

I KVJ redovisas utsädet endast i samband med det förut omtalade området Viskinge på Själland. Källan uppgiver, att i 3 mk 17½ ört skyldjord ha (årligen) såtts 8½ mk 2½ ört annona. Vidare omtalas, att två mindre distrikt, båda upptagna till 16 ört i skyld, ha mottagit resp. 15 öre och 2 mk annona i (årligt) utsäde.² Med tanke på vad tidigare utsagts, måste vi antaga, att annona i alla dessa tre fall har hänsyftat på korn.

Det möter ingen svårighet att räkna ut, att de per mk skyldjord fallande årliga utsädesmängderna ha utgjort 2,31 mk annona för huvudgården samt resp. 2,81 och 3 mk annona för de mindre gårdarna. Den förstnämnda angivelsen stämmer ju utomordent-

¹) De ideella relationerna bliva: 1 den. skyldjord = $\frac{48}{288}$ d.t land = $\frac{1}{6}$ d.t land; 1 själlandsskäppa kornland = $\frac{40}{240}$ d.t land = $\frac{1}{6}$ d.t land.

²) Aakjær, 19.

ligt väl med det teoretiskt beräknade värdet, 2,4 mk korn (1 mk skyldjord motsvarade ju vid detta tillfälle 2,4 mk sädesland; jmf med uttalandet på s. 522). De sistnämnda uppgifterna ligga däremot i klar överkant i förhållande till den ideella normen. Emellertid är det mycket lätt att se, att källans meddelanden giva ett tydligt utslag i riktning mot att marken själländsk skyldjord snarare har motsvarat 2,4 än 2 mk sädesland i det betraktade fallet.

De uppställda teoretiska relationerna ha sålunda tämligen väl låtit sig bekräfta vad beträffar distriktet Viskinge, även om uppgifterna från de båda mindre byarna giva vid handen, att de ur källorna avläsbara, på arealenheterna fallande utsädesmängderna kunna variera inom ganska vida gränser.

Man har diskuterat, om de medeltida utsädesangivelserna ha åsyftat det verkliga eller det absoluta utsädet.¹ I förra fallet kunde man ju vänta sig, att de faktiskt redovisade utsädeskvantiteterna tydligt skulle understiga de teoretiskt beräknade. I det just studerade exemplet har i stället den motsatta tendensen gjort sig märkbar. Härigenom stödjes Aakjærs mening, att de äldre källornas utsädesuppgifter ha refererat till den totala, repade arealen av åkern.

Anmärkningsvärt nog synes valdemarstidens utsäde ha fallit ungefär lika tätt som senare tiders. Enligt Lauridsens, av Aakjær korrigerade uppgift såddes år 1896 i 1 d.t land $8\frac{1}{2}$ skäppor korn à $\frac{1}{8}$ d.t eller 1,06 d.t korn.² Detta kommer ju synnerligen nära det tidigare anförda teoretiska resultatet, utsägan, att det årliga kornutsädet på 1 d.t land var 1 d.t. Men även i fråga om råg erhålles i detta fall en fullt acceptabel överensstämmelse ($7\frac{1}{2}$ skäppor råg eller 0,94 d.t råg på 1 d.t land).

¹) Aakjær inl., 105 ff, och vad ÅB (århusboken) beträffar, Rasmussen I, 127 f; II, 63 f.

²) Lauridsen, not 1 på s. 18; Plov, 265.

Utsäde och sädesland på Jylland. Den sönderjylländska utsädestaxeringen.

Att bestämma storleken av det äldre medeltida sädeslandet på Jylland är förenat med vissa svårigheter, eftersom källorna äro föga meddelsamma vad beträffar denna sak. Men givetvis föreligger intet principiellt hinder för att även inom denna landsdel tillämpa den ovan angivna teoretiska normen. Ty det skulle ju vara högst förvånansvärt, om kornets besåningsförmåga vid en och samma tidpunkt skulle ha bedömts väsentligt annorlunda på Jylland än på öarna. Har kornmarken sålunda vid något tillfälle bevisligen omfattat 32 d.t korn, tilldela vi den motsvarande marken kornland en ideell areal av 32 d.t land o.s.v. Konstaterade avvikelser från regeln få naturligtvis noteras och begrundas. Sambandet motsäges i varje fall icke av det förhållandet, att det normala jylländska reduktionstalet mellan kornmark och kornskäppa synes ha varit 288 såväl vid volymbestämning som vid taxering av jorden efter utsäde.¹ Det i not 2 nedan anförda exemplet är att uppfatta såsom ett undantagsfall med starkt begränsad räckvidd.

För Sønderjylland har Lauridsen påvisat en särskild jordvärdering med anor från år 1267 och med speciell anknytning till trakten kring Løgumkloster. Markens lägsta enhet var här *modius*, skäppa, icke *denarius*, penning. Sammanställningen *in censu* var också i detta sammanhang okänd.² Det är därför tyd-

¹) Se bl. a. Aakjærs sammanställning i Maal, 202.

²) Lauridsen, 14 ff, se speciellt s. 26. Liknande jordmått ha också enligt vittnesbörd från Ribe Oldemoder tillämpats i ribetrakten (Lauridsen, 27; Steenstrup, 252; Plov, 260). Här var 1 mk sädesland = 288 skäppor å teoretiskt $\frac{1}{8}$ d.t land = 36 d.t land, vilket är en i varje avseende normal ansättning (se t. ex. Maal, 205). — Det enda som i sammanhanget kan frappa, är, att den nämnda källan låter ribedistriktets kornmark omfatta endast 240 skäppor, medan den nyss angivna, inom jordmätningen gällande siffran ju var 288 skäppor. På denna punkt synes mig emellertid Rasmussen ha presterat en fullt acceptabel förklaring, varför jag i första hand hänvisar till vad denne förf. uttalat i frågan (I, 116 f). För ytterligare informationer se Maal, 203 f, Ryndmått, 54 samt del III av föreliggande skrift.

ligt, att den ifrågavarande företeelsen har varit en utsädes-taxation, icke en skyld- eller landgillestaxation.

Då denna sönderjylländska utsädestaxering synes vara den enda från äldre medeltid härrörande, som kan tagas till utgångspunkt för en mera i detalj gående undersökning av det jylländska sädeslandets storlek och egenskaper i övrigt, torde det vara på sin plats att här ägna densamma en jämförelsesvis ingående uppmärksamhet.

Aakjær har menat, att 1 mk sädesland ständigt borde upptagas till 48 d.t land (ideell areal), och stödjer denna sin uppfattning genom att hänvisa till förhållandena inom det ostdanska ömrådet, århustrakten och det just omtalade distriktet kring Løgumkloster.¹ Hans slutsatser i det nämnda avseendet verka dock icke fullt övertygande, och under alla omständigheter förefaller det mig som om den harmonisering, han sålunda gör sig till tolk för, borde sättas i fråga. Bl. a. torde det vara svårt att komma ifrån det faktum, att den ideella omfattningen av 1 mk sädesland inom det ostdanska mätområdet har varit 48 d.t land endast under yngre medeltid (se ovan s. 522). Vad de övriga anförda fallen beträffar hyser jag den uppfattningen, att Aakjærs på det stora hela taget synnerligen förtjänstfulla utredning rörande dessa icke i alla sina enskildheter kan accepteras. Det torde därför finnas skäl för att upptaga det ifrågavarande ämnet till en förnyad granskning. Behandlingen av århusbokens mk sädesland bör emellertid av praktiska hänsyn uppskjutas till ett senare tillfälle (se del III), varför vår närmaste uppgift får bli att speciellt taga de problem i ögonsikte, som äro förknippade med det nyssnämnda sönderjylländska sädeslandet.

Bland annat i Angel vitsorda källorna förekomsten av en tunna kornland, vars areal uppgick till 44,85 ar, och som uppdelades i 8 skäppor kornland. En angelsk byskäppa (Heidscheffel, Heitscheffel) kornland omfattade 6 dylika skäppor och måste således utgöra $\frac{3}{4}$ av tunnan kornland. Arealen av den ifråga-

¹⁾ Aakjær inl, 117, 119, 111; Plov, 261 f; Korntiende I, 451 m. fl. ställen.

varande byskäppan land kan därför fastställas till $\frac{3}{4} \cdot 44,85$ ar eller 33,635 ar.¹

År 1520 uppmättes ett angelskt bol till 3800 kvadratroder sädesland. Aakjær föreställer sig, att det här har varit fråga om ett normalbol på 3 mkg och låter detta motsvara 24 byskäppor land, eftersom en källa från år 1570 upplyser om att en sönderjylländsk mkg jord har omfattat 8 byskäppor land. Sedan han givit skäl för att lybskt mått har använts vid ytbestämningen, företager han erforderliga sortreduktioner och kommer till slutresultatet, att en angelsk byskäppa land har utgjort 144 angelska kvadratroder eller 33,635 ar sädesland, d. v. s. just den siffra, som ovan angavs.²

Aakjær vänder sig därefter till några sentida källor, som tangera ämnet i fråga. Sålunda framgår det ur en uppgift från år 1685, att 1 ört sönderjylländskt sädesland har ekvivalerat 10 skäppor kornland eller 20 skäppor havreland (schleswigskt mått), och ur utsädesuppgifter från år 1718 är det möjligt att inhämta, att 1 tunna råg eller korn eller 2 tunnor havre ha kunnat sås i 1 örtug land.³ Den förstnämnda notisen vitsordar, att marken sädesland har omfattat 240 skäppor kornland eller 480 skäppor havreland, den sistnämnda, att samma arealenhet har mottagit en årlig utsädesmängd av 24 tunnor råg eller korn eller 48 tunnor havre. Båda meddelandena förefalla att vara av fullt normal beskaffenhet.

Bekant är, att 1 d.t land upptager en yta av 55,16 ar.⁴ Det är ganska lätt att se, att den ovan angivna arealen, 33,635 ar, mycket nära utgör $\frac{3}{5}$ av 1 d.t land. ⁵ Följaktligen skulle en angelsk *byskäppa* land i det allra närmaste motsvara $\frac{3}{5}$ d.t land och en angelsk *skäppa* land sjättedelen härav eller $\frac{1}{10}$ d.t land. Detta sista samband är väl känt av forskningen. 1 mk angelskt

1) Maal, 226, 227. Nämnda byskäppa har anknutit till settingmåttet; jmf med Rydmått, not 19 på s. 21.

2) Ibidem, 227, 228.

3) Ibidem, 228. Sambandet 1 ört land = 20 skäppor havresäd är känt från Sundeved redan år 1637 (Plov, 260).

4) Ibidem, 225.

5) $\frac{3}{5}$ av 55,16 ar är 33,096 ar.

havreland, enligt ovan utgörande 480 skäppor land, måste alltså åsättas en ideell areal av $480 \cdot \frac{1}{10}$ d.t land eller 48 d.t land. Detta är just det resultat, till vilket också Aakjærs kalkyler ha fört.

Vid en närmare granskning af Aakjærs uträkningar och de till grund för desamma liggande premisserna är det första, som faller i ögonen, att det omtalade bolet uppvisar en förvånansvärt låg areal, nämligen endast 14,6 d.t land.¹ Men det går ju knappast att betvivla riktigheten av en uppgift, som har hämtats direkt ur källorna.

Likaledes torde man böra acceptera den av Aakjær uträknade storleken, 8 byskäppor land, på en sönderjylländsk mkg jord, även om det måste erkännas, att källmaterialet icke giver något entydigt utslag på denna punkt². Ty Aakjærs värde synes vara det enda, som motsvarar rimliga krav på proportioner, och har därför sannolikheten för sig.

Icke heller synes någon berättigad anmärkning kunna riktas mot Aakjærs uppskattning av den angelska kvadratrodens yttinnehåll, eftersom det ungefärliga värdet är känt och den slutliga bestämningen blir en entydig konsekvens av de förefintliga talsammanhangen.

Av de yngre källornas uppgifter har Aakjær endast utnyttjat den för *havre* gällande (1 ört land = 20 skäppor havreland), och det måste därför vara av intresse att undersöka i vad mån slutsatserna undergå förändring, om kalkylen i stället grundas på den av de båda upplysningarna, som avser sådesslaget *korn* (1 ört land = 10 skäppor kornland). Den märkliga konsekvensen blir då, att den ideella arealen av 1 mk angelskt kornland måste fastställas till endast 24 d.t land.³

Att emellertid 1 mk kornland sålunda skulle upptaga endast en hälften så stor yta som 1 mk havreland, är en slutsats, som

¹) $24 \text{ byskäppor land} = \frac{33,635}{66,16} \cdot 24 \text{ d.t land} = 14,6 \text{ d.t land}.$

²) Uppgifterna 16, 20 och 32 byskäppor land äro också verifierade. Se Aakjær inl., 99.

³) Uträkningarna bliva exakt desamma som i det tidigare behandlade fallet, bortsett från den avgörande omständigheten, att i stället för multiplikationen $480 \cdot \frac{1}{10}$ d.t land = 48 d.t land träder den motsvarande räkningen $240 \cdot \frac{1}{10}$ d.t land = 24 d.t land.

icke kan accepteras. Ty vid den tidpunkt, från vilken de nyssnämnda källuppgifterna härröra, var marklandet en reglerad storhet, som gjorts oberoende av det utsådda sädesslagets art. Aakjær har ju själv i sin förträffliga uppsats *Plov og Havne* med styrka betonat, att jordvärderingsenheten *örtug land* har varit ett fixt arealmått.¹ Detsamma måste då kunna utsägas om örtuglandets multipel, marken sädesland.

Utgångspunkterna ha sålunda tydligen varit felaktiga. Lyckligtvis möter det ingen svårighet att utpeka det misstag, som har begåtts. Aakjær har (och detta säkerligen med rätta) identifierat den äldre utsädestaxeringens byskäppor kornland och havreland, varav alltså skulle följa, att inom denna värdering 1 skäppa kornland och 1 skäppa havreland skulle uppvisa samma areal. Men den nyare uppgiften från år 1685 ställer ju 10 skäppor kornland vid sidan om 20 skäppor havreland. De äldre och de yngre källuppgifterna strida således mot varandra och få därför icke samordnas på sätt som skett.

I själva verket är det lätt att förstå, att den av Aakjær anlitade upplysningen, att 1 ört sönderjylländskt land har omfattat 20 skäppor havreland, icke får föras tillbaka till den tidpunkt, då den omtalade utsädestaxeringen var relativt ny inom den betraktade landsdelen. Ty till grund för uppgiften måste ju ligga, att man har tänkt sig 480 skäppor rymmas i 1 mk havre, och såsom jag har närmare utvecklat i Rymdmått, var detta beräkningssätt av tämligen sent datum.² Vi komma snart att erfara, att knappast heller den för korn gällande motsvarande notisen giver ett adekvat uttryck för de förhållanden, som utmärkte den äldre tiden. Vilja vi sålunda bilda oss en föreställning om storleken av det äldsta sönderjylländska marklandet säd, är det därför nödvändigt att helt avstå från att utnyttja de sentida källornas upplysningar.

¹) Naturligtvis finns det två principiellt skilda örtugsländ, ett inom utsädesvärderingen och ett inom skyldtaxationen. Här avses det förra. — Aakjær har i det nämnda arbetet reserverat ett helt kapitel (s. 259—267) åt granskningen av den ifrågavarande arealenhetens tvenne former.

²) Rymdmått, 49 ff.

Frågan om man i den äldre medeltidens Angel har låtit sädesörtugen omfatta 12 eller 10 skäppor, är icke så lätt att besvara. Det förstnämnda alternativet är emellertid troligast, eftersom det är tydligt, att försåvitt det gäller jordmätningens enheter inom det nämnda området, duodecimalsystemet har spelat en stor roll såsom indelningsgrund. Vi ha sålunda konstaterat, att den angelska byskäppan land har utgjort 144 kvadratroder, och vidare går det att sluta, att det omdiskuterade bolet har omfattat 144 skäppor land. För övrigt kan påminnas om att den normala beräkningsmetoden inom västra Danmark vid detta tillfälle var 288 skäppor säd på 1 mk.¹ Jag giver därför visst företräde åt uppfattningen, att örtugen sönderjylländskt sädesland vid den ifrågavarande tidpunkten har uppdelats i 12 skäppor och marken sädesland sålunda i 288 skäppor.

Den läsare, som med stöd av källuppgiften från år 1685 eller av någon annan anledning hellre vill tänka sig en tiodelning av sädesörtugen, har endast att reducera de arealenheter, som inom kort komma att härledas, i proportionen 10 : 12, d. v. s. 5 : 6.

I detta sammanhang bör särskilt understrykas, att vi icke kunna å priori påräkna, att jordvärderingsenheten byskäppa land skall uppvisa en av det utsådda sädesslagets art oberoende storlek. Att så har kunnat vara fallet beträffande den förutnämnda arealenheten örtug land har sin grund däri, att sädesörtugen har tilldelats olika skäpptal i råg, korn och havre samt att dessa sädesslags besättningsförmågor i det närmaste torde ha varit omvänt proportionella mot skäpptalen. Byskäppan land har emellertid ständigt omfattat 6 skäppor land, och vid fastställandet av denna relation måste helt andra synpunkter än de just anförda ha gjort sig gällande.²

Den dragna slutsatsen kan erhålla en direkt bekräftelse ur källorna. Dessa vitsorda nämligen, att arealerna av tunnorna råg- och kornland *icke* ha sammanfallit, i det den förra enheten

¹) Jmf med Rymdmätt, 54. Se vidare i föreliggande avhandling not 1 på s. 515 samt en kommande utredning av frågan i del III.

²) Sambandet är i sin upprinnelse av volymetrisk art, i det 1 byskäppa hade samma rymdinnehåll som 6 vanliga skäppor.

har varit $1\frac{1}{2}$ gånger så stor som den senare (67,27 ar resp. 44,85 ar; jmf med not 1 på s. 527). Det motsvarande måste gälla om *byskäpporna* råg- och kornland. Tydligt har man vid detta tillfälle ansett, att rågens besåningsförmåga har varit $1\frac{1}{2}$ gånger så stor som kornets.¹

Trots att något *principiellt* skäl icke kan angivas, som talar för att byskäpporna korn- och havreland skulle upptaga lika stora arealer, synes detta, att döma av Aakjærs undersökningar, likväl ha varit fallet i verkligheten.² Slutsatsen förutsätter, att åt korn och havre har kunnat tillmätas samma besåningsförmåga, vilket icke förefaller omöjligt. Ty visserligen har det varit vanligt, att havrens besåningsförmåga något understigit kornets,³ men eftersom den senare storheten, såsom vi strax skola finna, har uppvisat ett anmärkningsvärt lågt värde i det betraktade fallet, skulle den förra trots allt ha kunnat vara högst normal.

Vi ha tidigare konstaterat, att en angelsk byskäppa kornland har varit mycket nära $\frac{3}{5}$ d.t land. Det teoretiska värdet, svarande mot normal besåningsförmåga hos kornet (1 d.t korn på 1 d.t land), är emellertid $\frac{4}{5}$ d.t land, eftersom den i Angel brukade byskäppan rymde $\frac{4}{5}$ d.t.⁴ Kornets besåningsförmåga kan därför vid det betraktade tillfället anses ha utgjort vidpass $\frac{3}{4}$ av den normala, ett resultat, som stödjer den ovan dragna slutsatsen.

Vi skola nu göra ett försök att härleda de sönderjylländska

¹ Detta i motsats till vad som måste ha gällt vid det 18:e århundradets begynnelse (jmf med notisen från år 1718). — Till grund för alla jämförelser mellan besåningsförmågor lägga vi volymen, icke vikten.

² Maal, 227.

³ År 1896 var det genomsnittliga utsädet på 1 d.t land $8\frac{1}{2}$ skäppor korn eller $11\frac{1}{2}$ skäppor havre (Plov, 265). Jmf vidare med not 2 på s. 533.

⁴ Rymdmått, not 19 på s. 21. — Genom att andraga den ideella relationen 1 d.t korn på 1 d.t land framhäva vi mycket tydligt det sönderjylländska kornlandets undantagskaraktär. Fallet belyser den arbetsmetod, som införandet av de ideella värdena möjliggör. Dessa värden kunna förliknas vid känsliga barometrar, som omedelbart inregistrera alla från de normala förhållandena avvikande företeelser.

sädeslandens teoretiska storlek, för vilket ändamål vi vilja taga i anspråk en av deras naturliga enheter, byskäppan kornland. Eftersom denna sistnämnda omfattade 6 skäppor land, marken korn- eller havreland av allt att döma 288 skäppor land, blir den beräknade ideella arealen av marklandet korn eller havre 48 byskäppor land. Det tidigare omtalade bolet skulle alltså ha varit ett halvt mk korn- eller havreland.

Den ytterligare konsekvensen blir, att ett sönderjylländskt mk rågländ måste tillerkännas en teoretisk storlek av 72 byskäppor kornland, d. v. s. $1\frac{1}{2}$ gånger den nyssnämnda arealen.

Uttryckta i senare danska tunnland bliva de motsvarande ytangivelserna 29,3 d.t land för 1 mk korn- eller havreland samt 43,9 d.t land för 1 mk rågländ.¹

Vi gå nu över till att betrakta de sentida källnotiserna. Om kornets besåningsförmåga har varit normal, och om 10 skäppor ha räknats på kornörtugen, skall 1 mk sädesland inom setting-skäppans område uppvisa en ideell areal av 32 d.t land och kräva ett teoretiskt årligt utsäde av 32 d.t korn.² Men den förutnämnda källuppgiften från år 1718 räknar endast med en utsädesmängd av 24 d.t korn per mk land och år. Detta visar (förutsatt, att det har varit fråga om det absoluta utsädet, och i den mån det nämnda meddelandet kan tänkas giva uttryck för en mera allmän tendens), att kornets besåningsförmåga vid det betraktade tillfället har varit relativt hög, eller också, att det ifrågavarande marklandet har uppvisat en lägre areal än den teoretiskt beräkningsbara, som var 32 d.t land.

Tydligt är emellertid, att under alla omständigheter havren måste ha tillerkänts en anmärkningsvärt låg besåningsförmåga vid den betraktade tidpunkten, d. v. s. omkring år 1700. Ty de anförda notiserna vittna ju samstämmigt om att från utsädes-synpunkt 1 d.t korn hade sin motsvarighet i 2 d.t havre. Måhända kan i denna omständighet sökas förklaringen till ett uttalande av N. Oest, vilket visserligen härrör från året 1765? Denne forskare menar nämligen, att i en sönderjylländsk skäppa

¹ Reduktionsfaktorn är $\frac{33,685}{55,16}$.

² 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 32 d.t.

havreland borde kunna sås mera än 1 skäppa havre, snarare $1\frac{1}{2}$ skäppa.¹ Från de av oss valda utgångspunkterna förefaller det emellertid som om 1 skäppa havre skulle ha varit en tämligen väl avpassad utsädesmängd för en dylik skäppa havreland². Men Oest har väl från sin tids sätt att se på saken tillmätt åt havren en väsentligt lägre besåningsförmåga än den, som för oss måste framstå såsom den normala.

Den gjorda undersökningen har icke förmått bekräfta det av Aakjær framförda påståendet, att det sönderjylländska marklandet säd har uppvisat en ideell areal av 48 d.t land. Endast för havrelandet skulle detta kunna vara möjligt, och endast om därjämte två förutsättningar samtidigt äro för handen, nämligen att havremarken inom jordmättet har omfattat 480 skäppor samt att besåningsförmågorna hos korn och havre ha varit lika stora. Men dessa båda villkor kunna icke förenas, eftersom den anförda beräkningsgrunden, 480 skäppor på 1 mk havre, utan allt tvivel har utarbetats med tanke på att havrens besåningsförmåga skulle vara väsentligt lägre än kornets. Det förefaller mig därför vara uppenbart, att det sönderjylländska marklandet säd icke vid något tillfälle har framvisat den av Aakjær önskade ideella arealen, 48 d.t land.

Skyldskäppa och skatteplog.

Den rätta tidpunkten torde nu vara inne för att yttra några ord om *debitus modius*, skyldskäppan på Falster. Denna omnämnes i KVJ:s falsterlista i samband med byarna Fiskebæk och Gedesby.³ I Rymdmått har jag lyckats påvisa, att skyldskäppans volym har utgjort $\frac{2}{3}$ av den normala skäppans, själ-landsskäppans. Och då denna sistnämnda rymde $\frac{1}{6}$ d.t., är det

¹ Aakjær inl., 117; Plov, 261.

² Ur uppgifterna från år 1896 kan inhämtas, att det genomsnittliga havreutsädet på 1 d.t land var 1,44 d.t. Normen 1 settingskäppa havre på 1 skäppa sönderjylländskt havreland betyder, att 1 d.t land har tagit ett årligt utsäde av 1,31 d.t havre, och denna siffra avviker som synes icke så mycket från den för år 1896 gällande.

³ Aakjær, 47.

lätt att inse, att skyldskäppan måste ha omfattat $\frac{1}{9}$ d.t. Detta resultat är mycket starkt grundat.¹

Jag erinrar om att den falsterska skyldmarken jord vid tiden för KVJ har teoretiskt omfattat 48 d.t land, men vid något tillfälle dessförrinnan 32 d.t land.² Vid den förstnämnda tidpunkten har 1 mk sädesland på Falster krävt ett beräknat årligt utsäde av 40 d.t korn och uppvisat den ideella arealen 40 d.t land (s. 521 f). Detta motsvarar normen 1 d.t korn per 1 d.t land och år, ett samband, som åtminstone vad beträffar valdemarstiden, synes mig ha haft en hög grad av giltighet (s. 522). Vi ha också kommit till slutsatsen, att de förefintliga grundenheterina inom utsädes- och skyldtaxationerna, själlandsskäppan kornland resp. penningen skyldjord, ha varit identiska begrepp inom den betraktade landsdelen (s. 523).

Vid den tidpunkt, då skyldmarken jord på Falster hade den teoretiska arealen 32 d.t land, måste antagas, att settingskäppan har varit gångbar på öarna.³ Marken kornland bör vid detta tillfälle ha teoretiskt omfattat 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t land eller 32 d.t land. Vid tiden för den äldre taxationen torde alltså markerna kornland och skyldjord ha uppvisat den gemensamma ideella arealen 32 d.t land.

Skyldmarkens normala omfattning var under valdemarstiden 288 skyldpenningar. Därest denna indelningsgrund, vilket förefaller sannolikt, har haft giltighet även under den föregående tidsperioden, skulle alltså den äldre taxeringens penning skyldjord ha teoretiskt motsvarat $\frac{32}{288}$ d.t land eller $\frac{1}{9}$ d.t land. Detta resultat bör givetvis ses i ljuset av det faktum, att, såsom vi nyss erforo, skyldskäppan rymde $\frac{1}{9}$ d.t korn. Enligt den anförda ideella principen om sambandet mellan utsädesmängd och utsädesareal skulle följaktligen 1 skyldpenning jord just påfordra 1 skyldskäppa korn i årligt utsäde. Eller med andra ord: *penningen skyldjord* och *skyldskäppan kornland* skulle från teoretisk synpunkt ha varit sammanfallande storheter. Mot-

¹ Rymdmått, 37 f.

² Aakjær inl., 94 f; Guldvärdering I, 436.

³ Guldvärdering I, 436.

svarande relation hade ju också giltighet vid tiden för KVJ, endast med den skillnaden, att skyldskäppan vid detta tillfälle var ersatt med själlands-skäppan.

Skyldskäppan tillhör alltså den äldre taxeringen, själlands-skäppan den nyare. Från denna synpunkt borde ju skyldskäppan icke alls ha omnämnts i KVJ. Men av en eller annan anledning ha tydligen spår av den gamla värderingsprincipen dröjt sig kvar i de av falsterlistans uppgifter, som beröra de båda omdebatterade byarna, Fiskebæk och Gedesby.

I Rymdmått har jag påvisat, att skyldskäppan tagits i bruk vid uppmätningen av sådan spannmål (korn), som i huvudstycket har tilldelats benämningen »Gedesbys skyld».¹ Man kan därför svårligen tänka sig något annat än att skyldskäppan i detta sammanhang har gjort tjänst såsom en landgilllesskäppa.²

Frågan om den falsterska skyldskäppan från början har varit en utsädes- eller landgilllesskäppa är ytterst vanskelig att besvara, och överhuvudtaget är det med tanke på de äldsta källornas beskaffenhet i de flesta fall uteslutet att lägga genetiska synpunkter på ett sådant problem som det förevarande. Lika lätt som det i det betraktade fallet är att iakttaga de förefintliga sambandsrelationerna, lika svårt är det att insätta dem i en riktig tidsföljd och i ett riktigt orsakssammanhang. Jag lämnar därför den framställda frågan helt obesvarad och likaså den därmed närbesläktade, vilken av de båda likastora enheterna, skyldskäppan kornland eller den äldre taxeringens penning skyldjord, som har varit den ursprungligaste och sålunda kan tänkas ha givit upphov till den andra.

En jordvärderingsenhet, som vi endast mera flyktigt ha berört i det föregående, är *skatteplogen*. Att densamma har haft

¹ Aakjær, 16, 47; Rymdmått, 26 f.

² Erslev, 23 (med not 1), 309; Rymdmått, 39. — Att den (reella eller skenbara) avkortning av utskylderna, som skyldskäppan synes medföra, har haft någonting att skaffa med tremarksregeln, är endast troligt under den förutsättningen, att nämnda regel varit mera bokstavstroget tillämpad under den äldre perioden än under valdemarstiden. Vid detta senare tillfälle var nämligen det teoretiska förhållandet mellan statsskatt och totalavgift på öarna icke 2 : 3 utan 2 : 3,2 (Guldvärdering I, 419 f).

en stark anknytning till utsädestaxeringen förefaller sannolikt, och det torde därför icke vara oberättigat att i det föreliggande sammanhanget upptaga plogens problem till en något mera ingående behandling än vad tidigare har varit möjligt.

Rhamm har givit skäl för att ett plogland på öarna skulle i princip ha motsvarat 1 mk sädesland, och Aakjær har med skärpa understrukt denna uppfattning. Han menar, att den ideella arealen av ett ostdansk plogland skulle vara 48 d.t land. Sedan är det en annan sak, att redan vid tiden för KVJ plogland och sädesland hade dragit sig något ifrån varandra, så att den teoretiska överensstämmelsen icke alltid var tillfinnandes.¹

På grund av det alltmera framträngande trevångsbruket och andra liknande omständigheter låg icke varje år hela den taxerade jorden under plog. Plogens verkliga kapacitet måste därför något nedskrivs i förhållande till det sagda, och den mot en plog svarande effektiva åkerarealen torde grovt kunna uppskattas till 32 d.t land, d. v. s. $\frac{2}{3}$ av det angivna beloppet, 48 d.t land.

Den ideella arealen av 1 mk sädesland på öarna var under den yngre medeltiden 48 d.t land men under valdemarstiden endast 40 d.t land. Och vid ett tidigare tillfälle torde den ifrågavarande siffran ha varit ännu lägre, nämligen 32 d.t land.²

Erslev har föreställt sig, att det jylländska ploglandet närmast skulle ha korresponderat mot 3 mkg jord enligt jydsk lagen.³ En sådan mening kan emellertid knappast försvaras, eftersom det sistnämnda områdets ideella omfattning är icke mindre än 96 d.t land.⁴ Snarare skulle man med hänsyn till de uppskattningar, vi ovan gjorde, vilja tänka sig, att den jydsk lagens plogland skulle uppvisa ett värde, som låge mera i närheten av 1 mkg jord eller ideellt 32 d.t land.

Vid den tidigare utförda ingående penetrationen av den jyd-

¹ Rhamm, 366 f, 375; Aakjær inl., 96, 115 ff, se speciellt s. 120; kom., 452 ff; Plov, 279 ff; Maal, 232 f.

² Se ovan s. 534 samt Guldvärdering I, 436.

³ Erslev, 50.

⁴ Guldvärdering I, not 1 på s. 427.

ska lagens ledungsbestämmelser kommo vi till slutsatsen, att dessa framträdde konsekventast, om 1 plogs ärja tilldelades samma ideella areal som 1 mkg jord, d. v. s. 32 d.t land.¹ Då denna åsikt låter sig väl förena med de just framförda synpunkterna, är det mycket som tyder på att den skulle kunna vara riktig.

Föreställningen om att 1 plogs ärja skulle ha omfattat 3 mkg jord enligt jydskan ingår såsom ett led i Erslevs teori om »full egendom».² Denna uppfattning är emellertid otillräckligt grundad, eftersom det icke finns någon möjlighet att identifiera *alla* storheterna bol, mk skyld, mk sädesland, hafn, plog och fullt landvärn med varandra.

I detta sammanhang kan det vara av intresse att närmare studera ett i KVJ förefintligt samband mellan plogland och skyldjord på Falster. Falsterlistan uppför c:a 620 mk skyldjord³ och ploglistans falsterdel i KVJ 430 plogar.⁴ Om dessa uppgifter sammanställas, blir resultatet, att det ifrågavarande ploglandet i medeltal kommer att omfatta 69 d.t land, vilket skulle motsvara 2,16 mkg jord enligt jydskan.⁵

Att det falsterska ploglandet vid tiden för KVJ skulle ha utgjort genomsnittligt 69 d.t land, är emellertid föga troligt. Vid denna tidiga tidpunkt bör väl om någonsin Aakjærs identifikation av plogland och mk sädesland ha giltighet. Jag håller därför för sannolikt, att man vid den gjorda jämförelsen har utgått från oriktiga förutsättningar.

Det är mycket tydligt, att falsterlistans uppmärksamhet är speciellt vänd mot den skyldjord, som har tillhört konungen och hans män.⁶ Man kan då fråga sig, varför ploglistans intresse

¹ Guldvärdering I, 410.

² Erslev, 43 f, 49 f, 127 f, 143.

³ Ibidem, 297. Primäruppgiften är 4954 öre.

⁴ Aakjær, 82.

⁵ Bolin utför denna beräkning i *Ledung*, 114, not 3, men kommer till ett dubbelt så högt värde som det ovan angivna, eftersom han har förbi-sett, att den falsterska skyldmarken jord blott är hälften så stor som den själländska och således bör likställas, icke med 3 mkg jord enligt jydskan utan i stället med 1½ mkg jord.

⁶ Aakjær, 41 ff.

skulle ha haft en helt annan inriktning och varför denna källa således skulle ha redovisat *samtliga* plogar på den nämnda ön. Vore det icke naturligare, om båda källorna hade riktat blicken just mot den jord, som har varit konungens och herrarnas egendom? Den jord, som i falsterlistans överskrift har erhållit beteckningen »quaedam pars Falstrie.»¹

Det möter ingen större svårighet att räkna ut, att den skyldjord på Falster, som ägts av konungen eller dennes män, har omfattat c:a 350 mk. Siffran kan icke exakt fixeras, emedan några behövliga uppgifter saknas, men det riktiga värdet kan icke ha legat långt ifrån det nu angivna beloppet. Ur Erslevs sammanställning på s. 292—295 framgår f. ö., att nämnda skyldjord har av honom upptagits till $2803\frac{5}{6}$ öre, vilket uträknas till 350,5 mk.

Vi föreställa oss i enlighet med det sagda, att ploglistans 430 plogar för Falster ha haft sin direkta motsvarighet i dessa falsterlistans c:a 350 mk skyldjord. Enär den ideella omfattningen av en falstersk mk skyldjord är 48 d.t land, skulle alltså de 430 plogarna ha korresponderat mot $350 \cdot 48$ d.t land eller 16800 d.t land, En division utvisar (16800:430), att det ifrågavarande ploglandets genomsnittliga areal blir 39,1 d.t land, vilket som synes kommer mycket nära den jämna siffran 40 d.t land. Men 40 d.t land är ju just det teoretiska värdet för valdemarstidens sädesland eller plogland på öarna (se ovan s. 536). Ur själva det erhållna facit, framvisande det från helt andra utgångspunkter härledda idealvärdet, kunna vi alltså hämta ett indirekt stöd för riktigheten av den till grund för resultatet lagda hypotesen.

Aakjærs åsikt, att plogland och mk sädesland skulle ha

¹ Aakjær, 41. Redan Erslev har uppmärksammat, att antagandet om att de i KVJ refererade plogtalen för Själland-Mön och för Lolland-Falster skulle giva ett direkt uttryck för de odlade arealernas storlek inom dessa båda områden, leder till ett mindre troligt resultat. Han konstaterar, att Själlands plogtal är för högt för att en acceptabel proportion skall framkomma (Erslev, 127, 128). Saken kan givetvis också uttryckas så, att det av källan angivna plogtalet för Lolland-Falster är för lågt. Genom det nya sättet att se på problemet elimineras den nämnda olägenheten helt vad beträffar landsdelen Falster.

sammanfallit under valdemarstiden, har sålunda kunnat erhålla en förvånande god bekräftelse i KVJ. Vi ha därför all anledning tro, att den nämnda principen skall leda oss i rätt riktning, när det gäller att uppskatta storleken av ett plogland på Jylland vid tiden för den jydskas lagen.

De avgifter, som förutsättas i nämnda lag, ha bevisligen refererat till jyllandsvikten,¹ och då denna enligt formeln på s. 20 i Rymdmått har sin naturliga motpol i settingskäppan, måste vi utgå ifrån att denna skäppa har legat till grund för bestämningen av det ifrågavarande jylländska sädeslandets storlek. Settingområdets ideella värde för 1 mk sädesland (kornland) är 32 resp. 38,4 d.t land, beroende på om man har låtit kornmarken omfatta 240 eller 288 skäppor.² Det sistnämnda alternativet är emellertid med hänsyn till vad som uttalades i not 1 på s. 515 det vida troligaste. Ty att kornmarkens skäpptal vid något tillfälle skulle varit lägre än den motsvarande rågmarens, kan icke stödjas genom något som helst exempel. Den jydskas lagens plogland, »full plogs ärja«, sannolikt motsvarande ett jylländskt mk sädesland, borde således ha uppvisat den ideella arealen 38,4 d.t land, vilket i jydskas lagens mening skulle ekvivalera 1,2 mkg jord (enligt normen 1 mkg jord = ideellt 32 d.t land).

Full plogs ärja skulle sålunda från principiell synpunkt ha omfattat något mera än 1 mkg jord enligt jydskas lagen. Möjligen har emellertid det nämnda begreppet haft sin direkta motsvarighet i just 1 (ny) mkg jord, eftersom den jydskas lagens ledningsföreskrifter särskilt tyckas utpeka denna siffra såsom den rätta.³

¹ Guldvärdering I, not 2 på s. 445.

² 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 32 d.t; 288 skäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 38,4 d.t. Se t. ex. Rymdmått, 99, tab. 9.

³ Se Guldvärdering I, 410. — Det är ju ingalunda säkert, att sambandet mellan plogland och sädesland har varit så fixerat, att dessa båda begrepp skola uppfattas såsom helt och hållet sammanfallande storheter. Under de föreliggande omständigheterna vågar jag emellertid icke, trots jydskas lagens vittnesbörd, bestämt påstå, att det jylländska ploglandet har varit *precis* lika stort som 1 mkg jord enligt denna lag; att de båda ifrågavarande områdenas arealer måste ha legat mycket nära varandra, torde dock vara en ofrånkomlig slutsats.

Av intresse är att i sammanhanget meddela, att de av Aakjær i Maal, 233 anförda genomsnittsarealerna för 1 plogs jord åren 1567 och 1682 i övervägande antalet fall ligga mycket nära 32 d.t land; endast för Jylland en obetydlighet högre, nämligen 35,3 d.t land. Den av nämnde forskare vid upprepade tillfällen verifierade ytan 48 d.t land har således icke ensamrätt i källorna.

Forfalskede David sin beretning af 2. dec. 1863?

AF

HARALD JØRGENSEN

Professor Troels Fink har i nærværende tidsskrift (11. rk. III. s. 1—47) genoptaget drøftelsen af det for en snes år siden så heftigt debatterede spørgsmål om C. N. Davids forhandlinger med Christian IX og den engelske minister Sir Augustus Paget i forbindelse med tronskiftet i 1863. Da jeg havde givet det samme spørgsmål en ret udførlig omtale i min i efteråret 1950 udgivne bog om C. N. David, og da jeg på afgørende punkter ikke kan godkende de af Fink forfægtede synspunkter, vil jeg gerne have lejlighed til her i tidsskriftet at tage stilling til disse og motivere min opfattelse. Jeg har ganske vist i en kronik i Politiken (9. februar 1951) fremsat nogle kritiske bemærkninger. Disse måtte imidlertid af pladshensyn få en ret almindelig karakter og havde fælles relation til de af Erik Arup og Fink forfægtede synspunkter. Ved en virkelig imødegåelse er det imidlertid nødvendigt at gå i enkeltheder, og en sådan indgående drøftelse kan kun have interesse for faghistorikere.

Jeg går ud fra, at alle læsere af tidsskriftet kender Finks afhandling og har gennemlæst de omstridte dokumenter, der nu har været aftrykt i Historisk Tidsskrift ikke mindre end to gange. Det drejer sig både om Davids to beretninger af 1863 og 1874, brevvekslingen mellem den engelske gesandt og lord Russell samt uddragene af statsrådsprotokollen for mødet d. 16. og 18. november. Jeg kan derfor gå lige til sagen.

Finks polemik med Erik Arup lader jeg ligge. Den bevæger sig stort set på linie med synspunkter, som jeg har fremført i min bog. Selv om der kan være enkeltheder, hvorom vi er uenige, har det liden interesse at gennemdrøfte disse.

Resultaterne af Finks undersøgelser sammenfattes s. 26 og 31 i dette: Kongen og David har i forening forsøgt ved Englands mellemkomst at opnå en udsættelse af underskriften på fællesforfatningen, og David kom bagefter til den opfattelse, at han havde været med til noget politisk angribeligt. For dels at dække herover dels at tilbagevise cirkulerende rygter om, at kongen først havde underskrevet efter at have forhørt sig for hos den engelske regering skrev David sin beretning 2. dec. 1863. Beretningen er altså bevidst forfalsket. »Hvad han end har villet bruge det til, kan det ikke holde for den historiske kritik«, siger Fink s. 31.

I modsætning hertil mener jeg, at 1863-beretningen må betragtes som en historisk redegørelse for Davids forhandlinger med kongen og Paget i de skæbnesvangre dage omkring tronskiftet i 1863, hverken mere eller mindre. Under disse forhandlinger optrådte David som kongens fortrolige rådgiver. For at kunne udføre denne opgave tilfredsstillende talte David i de afgørende dage med mange mennesker for at danne sig et indtryk af den politiske situation ude og hjemme, således som den udviklede sig fra dag til dag, og han refererede for kongen, hvad han erfarede, og hvad han anså kongen måtte vide, når han skulle træffe den vigtige beslutning om underskriften på fællesforfatningen. At han sammen med Christian IX skal have forsøgt at drive England frem til en handling, der kunne have medført en udsættelse af kongens underskrift, har efter min opfattelse ingen hjemmel i foreliggende kilder.

At 1863-beretningen må betragtes som et forsøg fra Davids side på at skildre et kapitel af Danmarkshistorien, i hvilket han selv havde spillet en vis rolle, betragter jeg som uomtvisteligt. David siger det selv i indledningen, og det fremgår desuden af manuskriptets ydre form (jfr. min bog s. 357). Manuskriptet afleveredes efter Davids død i 1874 sammen med andre

dokumenter til gehejmearkivet, og i dettes årsberetninger fra 1875 (s. IV) kan læses følgende: »Etatsraad E. Collin indleverede til dette Archiv et blandt afg. Conferentsraad Davids Papirer fundet Omslag, hvis Indhold ifølge Paaskriften ikke maatte offentliggøres før en vis angiven Tid«. Fink synes ikke at have gjort sig dette forhold klart. På s. 28 fremsætter han nogle betragtninger om, hvad beretningen kunne bruges til (»danne grundlag for en artikel i bladene, hvis sagen ved en indiskretion kom frem, eller bruges som basis for en tale i rigsrådet, hvis spørgsmålet skulle blive bragt på bane der«). For den, der har haft lejlighed til at arbejde med Davidske koncepter, og som har haft originalmanuskriptet til 1863-beretningen i sin hånd, forekommer disse betragtninger besynderlige. Det samme gælder den sammesteds fremsatte gisning, at David ville prøve at nedfælde sine tanker på papiret for at se, hvor overbevisende hans alibi for Christian IX kunne blive. Dette motiveres med, at han ikke fortæller sandheden om de begivenheder, han vil belyse. Men det er dette, Fink har påtaget sig at bevise. Har Fink iøvrigt tænkt på, at når David fortalte falsk om sit og kongens indbyrdes forhold, trak han også kongen ind i sin usandfærdighed? Kunde David regne med, at dette ville finde bifald hos kongen? Jeg kan derfor ikke tilbageholde den bemærkning, at jeg finder det ejendommeligt, at Fink ikke har gjort sig ganske klart, af hvad art den kilde er, som han gør til genstand for behandling. Det er dog et ikke uvæsentligt spørgsmål for helhedsvurderingen.

Men lad os nu se på 1863-beretningen. Om den udtaler Fink på s. 10: »David har meddelt urigtige oplysninger i sit omtrent samtidige notat«, s. 12: »1863-beretningen må derfor i hovedsagen forkastes, således som Arup har gjort det i sin første afhandling. Kun hvor dens oplysninger bekræftes af andre kilder er der grund til at nære tillid til den«, s. 20: beretningen er »tendensiøs«, s. 26: at David i »1863-beretningen vil skjule«, at kongen og han har forsøgt at fremkalde et diplomatisk tryk på regeringen og s. 28: at den er »urigtig«.

Fink fastholder altså på dette afgørende punkt Arups gamle

tese. 1863-beretningen har kun en begrænset historisk kildeværdi, fordi den bevidst skjuler den historiske sandhed. Hvormed motiveres nu denne klare afvisning af beretningens kildeværdi? Et hovedpunkt er den tilsyneladende kronologiske uoverensstemmelse mellem 1863-beretningen og det endnu mere samtidige brev af 19. nov. 1863 fra Paget til Russell. Jeg vil gerne på dette sted udtrykke min glæde over, at Fink og jeg uafhængige af hinanden er kommet til den opfattelse, at der må tillægges Pagets brev en ganske særlig vægt, og at vi desuden også er enige om, at Davids beretning af 1874 er en dårlig historisk kilde, som der ikke kan bygges noget på.

Den 1. kronologiske uoverensstemmelse mellem de to dokumenter opstår ved skildringen af de to mænds indledende kontakt. David oplyser i sin beretning, at han skrev en billet til Paget tirsdag aften, medens Paget oplyser, at hans første samtale med David fandt sted »Tuesday morning«. Jeg har i min bog (s. 371) fremsat den formodning, at der her fra Davids side er tale om en sjuskefejl i fremstillingen. Efter udførligt at have skildret sine samtaler med kongen i løbet af mandagen, bryder David sin kronologiske fremstilling og giver meddelelse om kongens underskrift i statsrådet om onsdagen. Han glemmer således tirsdagen og kalder onsdag for »næste dag«. Denne unøjagtighed forleder ham til at henlægge skildringen af vennens besøg hos ham og den alarmerende oplysning om Pagets stilling til fællesforfatningen til aftenen i forvejen, altså tirsdag d. 17. november. Jeg mener, at det er fuldt ud forsvarligt at rette Davids tidsangivelse fra tirsdag til mandag aften. Davids fejltagelse bør forklares ved sjuskeri eller distraktion samt ved det ganske naturlige forhold, at de fleste mennesker har vanskeligt ved præcist at gengive alle detaljer i en begivenhedsrække, når der er forløbet nogen tid, siden begivenhederne fandt sted. At brevet til Paget er skrevet mandag aften sandsynliggøres endvidere ved Pagets uafhængige meddelelse om, at hans første samtale med David fandt sted »Tuesday morning«.

David har ingen tidsangivelse for sin første samtale med Paget (se s. 36). Når der derfor s. 9 i Finks afhandling står: »i 1863-

beretningen sagde han, at den første samtale fandt sted enten tirsdag d. 17. om aftenen eller onsdag den 18. om formiddagen« er dette urigtigt. Der står absolut intet herom.¹

Vi kommer nu til Davids anden samtale med Paget. Om tidspunktet for denne oplyser David (s. 37), at den fandt sted onsdag eftermiddag. Andet står der ikke i beretningen. Dette gengiver Fink s. 10 således: »David siger, at han først fik efterretningen om den britiske regerings svar til Sir Augustus Paget onsdag eftermiddag d. 18, efter at kongen havde underskrevet«. Også dette er en udvidelse af Davids tekst, som jeg ikke kan anerkende.

Hvad oplyser nu Paget om tidspunktet for denne samtale. Ja han siger s. 42 kort og godt, at han kaldte David til sig: »yesterday morning« (onsdag), hvilket i Finks afhandling gives (s. 10) med ordene: »Paget oplyser, at David fik meddelelsen onsdag formiddag d. 18., før kongen underskrev«. Der er atter her foretaget en udvidelse af tidsangivelsen, som ikke har direkte hjemmel i de foreliggende dokumenter, og som giver Fink anledning til at konkludere, at Davids og Pagets beretninger på dette vigtige punkt »afgørende strider mod hinanden«. (s. 10). Men gør de nu det?

Vi holder fast ved, at ingen af de to herrer har en nøjagtig tidsangivelse, men begge anvender et upræcist udtryk »eftermiddag« og »morning«. Hvad er »morning« i en englænders mund? Såvidt jeg ved, anvender mange englændere betegnelsen »morning« på en væsentlig del af dagen. Der behøver derfor ikke at være nogen væsentlig modsætning mellem Davids »efter-

¹ På dette sted vil jeg gerne komme med et par kritiske bemærkninger om den s. 32—33 aftrykte tidstavle. Skal den kunne påregne interesse, må den efter min mening fremtræde som et korrekt referat af kildernes meddelelser og ikke som en konstruktion. Under rubrikken: 1863-beretningen er opført samtale 2 med kongen mandag morgen: »Indhold oplyses ikke«. Oplysning herom findes imidlertid se s. 35 linie 23—26. Samtale 3 mandag aften: »Indhold ikke oplyst«. Dette er galt, idet oplysning herom findes s. 36, linie 16—30. Den der refererede samtale er imidlertid gjort til samtale 4 og henlagt til tirsdag aften. På s. 25 har Fink imidlertid antydnet det rigtige forhold.

middag» og Pagets »morning«. Mere kan vist ikke siges om denne sag.

Jeg må nu bede læseren et øjeblik se på Pagets brev af 19. november. Formålet med det er at redegøre for gesandts samtaler med David. Referatet er udførligt. Først fortælles om Davids henvendelse og samtalen om tirsdagen. Derefter skildres forløbet af den anden samtale om onsdagen. Først efter at gesandten har sluttet sit referat af samtalerne med David, gentager han meddelelsen om kongens underskrift på fællesforfatningen, som han allerede havde indberettet telegrafisk dagen i forvejen. Derefter afsluttes brevet med nogle personlige betragtninger dels om samtalerne med David dels om den almindelige danske indrepolitiske situation. Således som brevet stilistisk er bygget op, er der efter min mening intet i vejen for, at den 2. samtale med David kan have fundet sted på et tidspunkt, som efter Davids sprogbrug betegnes som eftermiddag, og der er intet i brevet, der gør det muligt med sikkerhed at tidsfæste samtalen til før statsrådsmødet kl. 1. Indførelsen af bemærkningen om statsrådsmødet på det sted i brevet, hvor den er anbragt, berettiger ikke den slutning, at alt, hvad der tidligere er omtalt i brevet, også kronologisk har fundet sted før statsrådet. Jeg kan derfor ikke se berettigelsen i Finks konklusion, at en kronologisk modsætning mellem Davids beretning og Pagets brev forstærker den opfattelse, »at David har meddelt urigtige oplysninger i sit omtrent samtidige notat« (s. 10).

Fink nøjes imidlertid ikke med at forkaste 1863-beretningen alene på de påståede kronologiske uoverensstemmelser. Han fører også andre argumenter i marken, som det ligeledes er nødvendigt at tage stilling til.

Fink gør s. 11 opmærksom på, at David i sin beretning skriver, at en ven opsøgte ham tirsdag aften og fortalte som noget aldeles pålideligt, at Paget havde betegnet det som et højst farligt skridt for kongen at stadfæste forfatningen. Efter Pagets brev, fortsætter Fink, var foranledningen til Davids henvendelse til Paget derimod en samtale mellem David og kongen mandag

aften d. 16. november, så at man af Pagets brev må slutte, at han kommer efter aftale med kongen, selv om han ikke er sendt af denne. Der er efter Finks opfattelse atter her en afgørende modsætning mellem de to beretninger.

Hertil vil jeg gerne først spørge, hvilken forskel er der egentlig mellem at »komme efter aftale med kongen« og at være »sendt af kongen«? Det må vist komme ud på eet. Betragter vi dernæst Pagets referat af det første møde med David, må jeg gøre opmærksom på, at Paget begynder brevet med at præsentere David for den engelske udenrigsminister som kongens nære rådgiver, og han tilføjer, at David selv berørte en stedfunden samtale med kongen om krisesituationen. Dernæst siger han ganske klart, at David udtrykkelig opgav ikke at være sendt af kongen, men at han efter samtalen med kongen selv havde bestemt sig for at opsøge gesandten. Havde gesandten haft den opfattelse, at David virkelig var sendt af kongen, havde han utvivlsomt overfor sin chef gjort opmærksom på dette, da dette naturligvis måtte være af primær interesse for ham. Men gesandten gør det ikke. Jeg kan ikke se, at der er noget mærkeligt i, at David indleder samtalen med Paget med at tale om sin sammenkomst med kongen aftenen i forvejen, så meget mindre som denne samtale virkelig havde fundet sted. Derimod ville det forekomme mig noget besynderligt, om David havde indledt sin samtale med gesandten ved at henvise til »vennen«. Havde han gjort det, måtte han jo også have refereret, hvad ven-
nen (urigtigt) havde berettet, og det ville utvivlsomt have stødt gesandten. Når vennen ikke navngives i 1863-beretningen, skyldes det formodentlig, at det rygte, han kolporterede, viste sig at være blind alarm. At den for os anonyme »ven« virkelig har forekommet, finder jeg meget sandsynlig. David har utvivlsomt i disse spændende dage talt med mange mennesker for at skaffe sig så præcise oplysninger om stemningen i København som overhovedet muligt. Vennen passer derfor udmærket ind i billedet. Jeg mener derfor, at man, når man prøver at leve sig ind i situationen og se den fra alle sider, ikke kan hævde,

at der er en alvorlig modsætning mellem de to beretninger, fordi David taler om sin ven og gesandten om Davids samtale med kongen mandag aften.

Vi kommer nu til det sidste led i den beviskæde, som skal godtgøre, at 1863-beretningen er en lidet troværdig kilde. På s. 11 anfører Fink, at der er en uoverensstemmelse mellem den måde, hvorpå Pagets udtalelser til David refereres overfor Christian IX, og den besked, som Paget meddeler, at han har givet David.

Inden vi ser nærmere på denne påstand, vil jeg gerne gøre opmærksom på, at den anden samtale mellem David og Paget utvivlsomt var af længere varighed. Den bestod ikke blot i, at Paget kaldte David op til sig og refererede den modtagne instruks fra Russell. Der udviklede sig en virkelig samtale mellem de to mænd, hvorunder Paget ved siden af at meddele den modtagne instruks udførligt udviklede sine personlige synspunkter. Davids referat i 1863-beretningen af denne samtale fylder i trykt tilstand godt 3 linier, Pagets en halv side. Man må derfor sige, at det er forbundet med visse vanskeligheder direkte at sammenligne disse to referater, og man skal efter min opfattelse være meget varsom med at påstå, at de er i modsætning til hinanden. David nøjes med at give følgende stærkt sammentrængte referat af Pagets meddelelser: »Jeg [Paget] har Grund til at antage, at min Regjering ikke vilde have fraraadet H. M. under de nuværende Omstændigheder at underskrive, ifald den havde været opfordret til at give H. M. sin Anskuelse tilkjende«. David gengiver således slet ikke indholdet af Russells telegram, som Fink påstår, men hovedindholdet af Pagets egen opfattelse af situationen, således som den havde dannet sig under indtryk af den stigende gæring i hovedstaden. Såvidt jeg kan se, er der god overensstemmelse mellem Davids referat og Pagets bemærkninger (se navnlig slutningen af brevet).

Professor Fink gør meget ud af denne efter hans opfattelse betydningsfulde uoverensstemmelse. Den nævnes ikke mindre end 3 gange i afhandlingen. I de to første tilfælde (s. 11 og 21) må læseren få det indtryk, at det drejer sig om Davids referat

af Russells telegram, hvad det altså ikke er. Først tredie gang (s. 22—23) oplyses læseren om, at det er Pagets personlige opfattelse, som refereres. Men så skynder Fink sig at tilføje, at David har udgivet Pagets personlige opfattelse som den engelske regerings. Dette bygger han på den oplysning af David, at meddelelsen kom Christian IX uventet og kærkommen. For en gangs skyld tages en oplysning for gode varer, der stammer fra den ellers så mistænkelige 1863-beretning. Årsagen er den ganske simple, at dette argument passer ind i Finks bevisførelse. Fink har nemlig i det foregående fortalt, hvorledes Hall i statsrådet refererede Russells udtalelser til Paget. Kongen kendte altså i forvejen indholdet. Når Davids meddelelse forekom ham uventet og kærkommen, må det altså skyldes det forhold, at David fremstillede Pagets udtalelse som værende Russells. Der er imidlertid intet kildegrundlag for at fastholde dette.

Efter denne detaljerede gennemgang af Finks bevissteder for 1863-beretningens ringe kildeværdi mener jeg at kunne konkludere, at der ikke i det, som Fink har fremført, er mulighed for at forkaste beretningen som historisk kilde. Jeg kan ikke se andet end, at Davids historiske skildring i det store og hele stemmer overens med Pagets beretninger af 19. november, og at det følgelig er fuldt berettiget at lægge den til grund for en fremstilling af begivenhederne omkring tronskiftet i 1863.

Jeg går derefter over til Finks anden hovedtese, at kongen og David i forening har forsøgt ved Englands mellemkomst at opnå en udsættelse af underskriften på fællesforfatningen. For at man skal kunne godkende en sådan tese, må der dog være et vist holdepunkt i de foreliggende kilder eller i det mindste en antydning. Såvidt jeg kan se, findes intet sådant. Davids beretning indeholder intet, hvilket Fink forklarer ved ganske simpelt at påstå, at David har villet skjule det omtalte formål og derfor ikke har omtalt det (s. 26). Derimod fremfører Fink en udtalelse af Krieger i dagbogen for 17. nov., hvori der står: »Man vil vel forsøge at tilvejebringe et diplomatisk Tryk«. Udtalelsen er formet i Kriegers sædvanlige lapidarstil og uden, at han nærmere udtaler sig om, hvorledes han tænker sig dette tryk bragt

istand. En direkte henvendelse fra kongen til den engelske dronning må vel anses for det nærmest liggende. Der skulle jo handles hurtigt, hvis kongen skulle have nogen gavn af en engelsk intervention. Fink gør rigtigt opmærksom på, at denne udtalelse bygger på det rene gætteri, da Krieger naturligvis intet vidste om Davids samtaler med Paget. Ikke desto mindre tillægger han det en afgørende betydning.

Dernæst opbygger Fink sin tese på kongens udtalte interesse i statsrådet for Englands stilling til spørgsmålet om underskrift eller ikke.¹ Som situationen lå og efter Christian IX.s personlige indstilling til det foreliggende problem, var det kun naturligt, at kongen havde interesse i Englands stilling. Man kan måske endog gå så vidt at sige, at han gerne så, at England intervernerede. Men herfra og til bag sine ansvarlige rådgiveres ryg at få England til at optræde på en sådan måde, at kongen kunne få mulighed for at trodse ministeriets ønske om underskrift, er et meget langt skridt. Det kræver et virkeligt bevis, for at det kan få sandsynligheden for sig.

Det eneste håb om bevis må derfor stilles til Paget, da man må have lov til at forvente, at gesandten ville have rapporteret hjem, hvis David virkelig skulle have prøvet på at få den engelske gesandt til at søge fremkaldt den af Fink påståede pression. Går man ind på Finks tankegang, må David ved sin første samtale med Paget have fremført dette ønske, og dette må fremgå af Pagets brev. Findes der ikke i det mindste en svag antydning af, at et sådant forslag er stillet af David til Paget, falder teorien til jorden. Der kan nemlig ikke fremføres nogen sandsynlig grund for, at også Paget skulle have fortiet dette forhold. Jeg kan ikke se andet end, at Fink burde have undersøgt dette spørgsmål, men det er ikke sket.

¹ Når Fink s. 25 skriver, at Halls afvisning i statsrådsrådet d. 16. af kongens udtalte ønske om at erfare, hvad England og Frankrig mente om forfatningen, kan opfattes som motivering for, at David på kongens vegne skal spørge Paget, og at Halls udtalelse om Russells stilling i statsrådsrådet d. 18. nov. af kongen opfattedes som den engelske regerings svar på Davids henvendelse ser dette meget bestikkende ud, men det kan blot ikke tillægges selvstændig beviskraft.

Lad os derfor se på, hvad Paget fortæller om Davids første besøg tirsdag morgen (aftrykt s. 41—42). Den interesserede læser henvises til selv at kontrollere indholdet af brevet. Her gives kun hovedpunkterne. Til indledning spørger David, om gesandten har instrukser, som kan få betydning for kongens afgørelse, og hvis det ikke er tilfældet, om gesandten vil fremsætte sine personlige synspunkter. Gesandten svarer, at han endnu ikke har nogen instruks, men at han venter besked. Så længe instruksen ikke foreligger, må han derfor udtrykke sig med stor tilbageholdenhed. Dog mener han at kunne udtale, at det må overlades til kongen selv at afgøre, om den indre stilling muliggør, at kongen udsætter underskriften.

Derefter tager David ordet og udtaler, at situationen er en sådan, at kongen ikke kan nægte underskrift, og han fortsætter ifølge Pagets referat s. 41 således: »The project was entirely contrary to the King's views, and at first His Majesty had been determined not to sanction it and to change the Ministry. No one, continued Monsieur David, had been more opposed to the Bill than he himself,—he had combatted it in every way,—he had spoken against it, and voted against it,—but he was bound to tell His Majesty, as he had done the previous night, that the measure having been adopted by the Rigsraad, and in view of the excitement which was hourly increasing on the subject, His Majesty would not be justified in refusing his sanction to it».

David udtaler således ifølge Pagets referat, at han aftenen i forvejen har gjort kongen opmærksom på, at der, da rigsrådet har vedtaget loven, og en voksende folkestemning kræver kongens underskrift, ikke er nogen mulighed for kongen til at nægte underskrift. Men når David har udtalt sig således til Paget, hvor bliver så forsøget på at fremkalde en engelsk pression af? For at man kan få Pagets referat til at rime med Finks tese, må man enten hævde, at Paget ikke har forstået et ord af, hvad David fortalte ham, eller påstå, at Paget bevidst har fortiet en anmodning om at fremkalde en engelsk pression. Begge dele må anses for udelukket. Finks tese om Christians IX.s og Davids fælles demarche hos den engelske gesandt med det formål at

opnå engelsk støtte til en nægtelse af underskriften på fællesforfatningen falder til jorden. Der er ikke blot intet kildegrundlag for denne tese, men kronvidnets udtalelser går direkte imod den. Er denne opfattelse rigtig, falder ligeledes påstanden om, at 1863-beretningen er en bevidst forfalskning med det formål at skjule en diplomatisk intrige. 1863-beretningen er ganske simpelt en redegørelse for en historisk begivenhed, forfattet af en mand, der selv havde spillet en rolle under denne, og behæftet med de fejl, der nu engang ofte er knyttet til en beretning af denne art.

Afsluttende vil jeg gerne gøre nogle almindelige bemærkninger om det historiske dokument, som på de foregående blade er blevet dissekeret.

Episoden med gesandtsamtalerne er kun en del af dokumentets indhold, og når det slutter med en bemærkning om Davids motiv til at gribe pennen, skal denne udtalelse kun sættes i forbindelse med denne mindre del af indholdet. Der tales ikke her om et rygte af mere kompromitterende art (kongens forsøg på engelsk indblanding), men om det rygte, at kongen har orienteret sig hos England inden underskrivelsen. Den Kriegerske gisning havde ikke slået an i videre kredse. Havde David gået kongens ærinde for at erhverve en engelsk udtalelse, og var han nu ængstelig for, at dette sammenspil med kongen skulle komme frem, er det rimeligst at tænke sig, at han havde ladet være at omtale det og stolet på, at rygten ville dø af mangel på næring. Ved derimod at gå ind på samtalerne har han undgået det mistænkelige, der kunne ses i en undladelse. Den samlede beretnings formål er, som angivet i de indledende sætninger, at redegøre for forfatterens rådgivning overfor kongen under krisen. Skildringen bevæger sig gennem en lang omtale af ministerskifte og stadfæstelse af den vedtagne lov og påviser dennes nødvendighed. David kunne som den bestemte modstander af forfatningsloven og de national-liberales hele politik (se hans stærke afsluttende udtalelser), tænkes at have benyttet sin rådgiverstilling til at søge at afværge stadfæstelsen. Dette kunne afgive et særligt motiv for ham til at skrive beretningen

for at støtte sin erindring. Men jeg skulle tro, at grundmotivet har været at skildre styrken i den stigende folkebevægelse, en bevægelse der gik ud på at anfægte selve tronbestigelsen. Han skrev da i fuld oprigtighed sin beretning som et historisk dokument uden tanke på nogen øjeblikkelig offentliggørelse.

I de følgende år vendte David ofte i tankerne tilbage til begivenhederne omkring og efter tronskiftet (se min bog s. 390), og i 1874 besluttede han at skrive en udførligere beretning om disse begivenheder. På denne måde opstod Davids 2. beretning. David var da en gammel mand, og begivenhederne i 1863 havde i høj grad forskubbet sig i hans erindring. Det lader sig derfor ikke gøre at bygge nogen historisk fremstilling på denne kilde. Arup forsøgte det, men også Fink er kommet til det resultat, at de opstillede teser ikke kan stå for en kritisk prøvelse. Alligevel er han så meget smittet af det Arupske syn, at han ikke har kunnet frigøre sig fra den opfattelse, at 1863-beretningen er et falskneri. Han forkaster den af Arup opstillede forklaring herpå (frygten for en revolutionær inkvisitionsdomstol) og opstiller en ny, nemlig ønsket om at skjule overfor offentligheden, at han havde deltaget i den politisk angribelige handling sammen med kongen bag ministeriets ryg at forsøge at fremkalde en engelsk pression, der kunne have muliggjort kongens sanktionsnægtelse. Efter min opfattelse er der ligeså lidt hold i denne tese som i den Arupske, og jeg kan efter en fornyet kritisk prøvelse af kilderne ikke se andet end, at man kommer den historiske virkelighed nærmest, når man går ud fra det synspunkt, som trods alt har den største sandsynlighed for sig, at 1863-beretningen er et førstehandsvidnes forsøg på at skildre en betydningsfuld historisk begivenhed.

Svar til Harald Jørgensen.

AF

TROELS FINK

For at forstå C. N. Davids beretning af 2. december 1863, må man lægge mærke til det, han selv angiver som formålet med den: »Jeg fortæller dette så omstændeligen for at tilintetgøre det udsprede uforskammede Rygte, at Kongen først havde underskrevet *efter* at have spurgt det engelske Hof om, hvad han skulde gjøre«. Hvis man anerkender Sir Augustus Pagets brev af 19. november 1863 som i hovedsagen rigtigt, kan David ikke gennemføre sit angivne forsæt uden at tilsløre visse faktiske forhold. Kongen har nemlig (ifølge dette brev) gennem David søgt at få at vide, om gesandten havde »instrukser fra Hendes Majestæts regering, som burde have vægt ved Hans Majestæts afgørelse m. h. t. at undertegne den nye forfatning eller til at tilbageholde hans sanktion«, og for det tilfælde, at gesandten ikke havde, da at bede ham om, at ville meddele til David, hvad hans egen mening var »angående den bedste vej som kunne følges under de forhåndenværende omstændigheder«. Dette spørger David om, inden kongen skrev under; der er altså en basis for de nævnte rygter.

I sin 1863-beretning siger David imidlertid, at han kom aldeles uopfordret af kongen, på foranledning af nogle udtalelser af en ven. Modsætningen mellem de to kilder er påfaldende: Paget fortæller, at David kom for at få et råd til kongen, mens David med sin beretning vil vise, at Christian d. 9. ikke gennem David har haft kontakt med den britiske gesandt, inden han havde besluttet at skrive under.

Når man vil nedslå de omtalte rygter bliver det ganske nødvendigt at lave lidt om på kronologien. Det passer derfor ind i den almindelige tendens, at David tilslører, at han har besøgt Paget tirsdag formiddag. Efter Davids egen beretning kan han tidligst have haft forbindelse med Paget tirsdag aften eller onsdag morgen, i hvert tilfælde efter at kongen havde sagt: »De vil ikke bryde staven over mig, ifald jeg underskriver«; læseren må få det indtryk, at kongens beslutning om at underskrive er taget, før David får forbindelse med Paget.

Dr. Harald Jørgensen er af den opfattelse, at 1863-beretningen er et førstehåndsvidnes forsøg på at skildre en betydningsfuld historisk begivenhed; og han mener ligesom Aage Friis, at Davids historiske skildring i det store og hele stemmer overens med Pagets beretning af 19. november, og at det følgelig er fuldt berettiget at lægge den til grund for en fremstilling af begivenhederne omkring tronskiftet i 1863.

For at gennemføre denne tesis må Harald Jørgensen bortfortolke de uoverensstemmelser, der er mellem Pagets brev og Davids beretning. Han tager først fat på de kronologiske modsigelser. Når jeg refererer Davids tidsangivelse for den første samtale som værende enten tirsdag aften eller onsdag formiddag påstår han: »det er urigtigt. Der står absolut intet herom«, »David har ingen tidsangivelse for sin første samtale med Paget«. Det er vist overflødigt af Davids beretning at citere det stykke, hvoraf tidsangivelsen er udledet; man kan næppe få anden mening frem, end at samtalen må have fundet sted enten tirsdag aften eller onsdag formiddag. Det samme mente for øvrigt Harald Jørgensen selv, da han skrev sin bog om C. N. David; her (II s. 371) siger han: »Den første samtale, der efter Davids opgivelse 2. december fandt sted, efter at han tirsdag aften havde skrevet til Paget, kan — hvis denne oplysning er rigtig — tidligst være foregået tirsdag aften men sandsynligvis først onsdag morgen«. Men hvorfor så nu sige, at David ingen tidsangivelse har? Man står endvidere overfor det mærkværdige forhold, at Harald Jørgensen i sin bog synes at være fuldstændig klar over, at Davids tidsangivelse for denne samtale med Paget og den

følgende er forkerte; rigtignok kan han kun finde den forklaringsmulighed, at det enten skyldes erindringsforskydning eller uagtsomhed under udarbejdelsen, hvorved han vil forklare, at David er kommet til at henlægge samtalen med »vennen« til tirsdag aften i stedet for mandag aften. »Dette er kun en formodning« siger han i sin bog, »noget positivt bevis vil man aldrig kunne føre. Eet er kun sikkert, meddelelsen må være forkert«. Men nu læser man i hans sidste indlæg, at han anser det for »fuldt ud forsvarligt, at rette Davids tidsangivelse fra tirsdag til mandag aften«. Det er efter min mening uforsvarligt og utiladeligt at rette Davids tidsangivelse fra tirsdag aften til mandag aften. Hvis der havde stået en ubestemt tidsangivelse, f. eks. det vitterligt forkert anbragte »næste morgen«, kunne spørgsmålet diskuteres, men der står: »Imidlertid havde en ven af mig besøgt mig tirsdag aften«. Hele den følgende kronologi udgår herfra. Men det er selvfølgelig en nem og bekvem måde at komme uden om vanskelighederne på, blot at rette i teksten.

Efter at Harald Jørgensen således har reduceret den første kronologiske vanskelighed til intet, retter han sin kritik imod min gennemgang af den følgende urigtige tidsangivelse i Davids beretning og angriber særlig følgende passus i min afhandling: »David siger, at han først fik efterretningen om den britiske regerings svar til Sir Augustus Paget onsdag eftermiddag, efter at kongen havde underskrevet«. Der står kun, siger Harald Jørgensen, at den anden samtale fandt sted onsdag eftermiddag. Hertil må det imidlertid bemærkes, at man kan præcisere denne tidsangivelse takket være ordene: »han [Paget] vidste dengang, hvad der var sket i statsrådet —«, det kan ikke betyde andet, end at samtalen, ifølge Davids angivelse, fandt sted, efter at kongen havde underskrevet. Det er en naturlig udledning af teksten, ikke nogen udvidelse af den. Paget derimod siger, at samtalen fandt sted onsdag morgen; og efter Harald Jørgensens mening er det utilladeligt at tilføje — før kongen underskrev; det har ifølge Harald Jørgensen ikke direkte hjemmel i kilden; og han siger videre, at således som brevet stilistisk er bygget op, er der »intet i vejen for, at den anden samtale med David kan have

fundet sted på et tidspunkt, som efter Davids sprogbrug betegnes som eftermiddag, og der er intet i brevet, der gør det muligt med sikkerhed at tidsfæste samtalen til før statsrådsmødet kl. 1«. Det er en ganske forbløffende forsigtighed, der pludselig har grebet Harald Jørgensen. Da han skrev sin bog om C. N. David, var han ganske anderledes klar og bestemt; (II s. 371): »Eet er kun sikkert, at meddelelsen må være forkert. Det samme gælder oplysningen om den anden samtale med Paget som David henlægger til onsdag eftermiddag, skal være onsdag formiddag«. Det der i 1950, da bogen om David udkom, var så klart, onsdag formiddag, er nu blevet uhyre dunkelt. Det engelske sprog må vrides og vendes for at få begrebet morning til efter Davids sprogbrug at betyde eftermiddag. Mon ikke påstanden om, at mange englændere anvender betegnelsen »morning« på en væsentlig del af dagen, skal indskrænkes til den væsentlige del af dagen, der ligger før lunch, d. v. s. før 13-tiden? Jeg skal imidlertid ikke forsøge på sproglige fortolkninger. Jeg tror, at meningen ganske klart og enkelt er, at David har været hos Paget onsdag formiddag før statsrådet, hvor kongen skrev under; brevets refererende del har, som rimeligt er, en ganske klar kronologisk opbygning. Men nu i 1951 kan Harald Jørgensen pludselig ikke længere se den klare modsætning mellem Pagets og Davids beretninger. I sin bog (II s. 372) siger han tilmed: »Mellem de af David og Paget angivne tidspunkter for samtalerne lader der sig ingen bro bygge«, men nu skal modsætningerne udviskes og kilderne forsones. Han er i fuld gang med at bygge den bro, som han i 1950 anså for en umulighed. Om Harald Jørgensen her er påvirket af Aage Friis, skal jeg lade være usagt, men hans forsøg på at klare vanskelighederne leder tanken hen på, hvorledes Aage Friis forsøgte at forsoner kilderne. Ifølge Aage Friis (H. T. 9. r. VI. s. 182) betyder morning i en engelsk diplomats mund i 1863 inden lunchtid, altså på et tidspunkt, der ikke kan falde senere end ved 13—14 tiden, men også meget vel på den tid; Friis går videre i sit forsoningsforsøg med at sige: »Davids samtale med Paget onsdag »morning« kan overmåde vel være ført nogenlunde samtidig med Statsraadmødets begyndelse, i

hvert fald være begyndt stærkt op mod kl. 1, ja efter kl. 1 og være færdig henimod 2-Tiden. Baade Paget og David maa, som Sagerne stod, under Samtalen være gaaet ud fra, at Kongen vilde og maatte underskrive i dette Statsraad. Paget kan da i sin Beretning til London have fastholdt, at Beslutningen ikke var udført, da han talte med David. David paa sin Side have holdt sig til, at Paget, da Samtalen førtes, just mens Statsraadet holdtes, var fuldt paa det rene med Kongens Standpunkt, og dette har han givet det formelt helt urigtige, men reelt ikke meget urigtige Udtryk, at Paget vidste, at Kongen i Statsraadet havde underskrevet«. (H. T. 9. r. VI s. 189). Harald Jørgensen er gået længere på denne farlige vej. Mens Friis ville indrømme, at Davids oplysning formelt er helt urigtigt, siger Harald Jørgensen blot, »den anden samtale kan have fundet sted på et tidspunkt, som efter Davids sprogbrug godt kan betegnes som eftermiddag«. Men problemet er ikke klaret dermed. Begrebet »morning« må udstrækkes til at dække tidspunktet kl. 15,30 til 16 for at bringe overensstemmelse til veje mellem Pagets brev og Davids beretning. Det er nemlig ikke afgørende, om David nåede at give kongen et referat af det engelske svar, inden kongen skrev under, men afgørende, om man kan få Pagets brev til at rime med Davids bemærkning om, at »han [Paget] vidste dengang, (da den anden samtale fandt sted), hvad der var sket i statsrådet«. Det kan først være blevet kendt onsdag eftermiddag ved 15,30—16-tiden. Så langt kan man umuligt få begrebet »morning« udstrakt. Her er der et ganske klart valg; enten er det ene eller det andet rigtigt; forsoning er ikke mulig; hverken ved at gøre morning til eftermiddag eller nat til dag; Davids urigtige meddelelse tjener klart det formål, hans beretning har som helhed, at nedslå de uforskammede rygter om, at kongen først havde spurgt det engelske hof, hvad han skulle gøre, inden han skrev under.

Endelig er der det sidste punkt; hvad David meddelte Christian IX. David refererer Paget med følgende ord: »Jeg [Paget] har grund til at antage, at min regering ikke ville have frarådet H. M. under de nuværende omstændigheder at underskrive, ifald

den havde været opfordret til at give H. M. sin anskuelse tilkjennde. Det opfatter jeg som Davids gengivelse af Pagets meddelelse om Russells telegram; det kan umuligt opfattes som et referat af en samtale. Efter sammenhængen gengiver David dermed over for Christian IX *den britiske regerings* opfattelse af situationen, men i virkeligheden dækker det *ikke* den britiske regerings syn. Denne opfattelse mener Harald Jørgensen, jeg er kommet til ved Davids oplysning om, at meddelelsen var Christian IX uventet og kærkommen; her tager han fejl; jeg er kommet til det resultat ved at se på ordlyden af Davids beretning og sammenligne med selve telegrammet. David siger ifølge sin egen beretning ikke, at der var en modsætning mellem den engelske udenrigsministers instruks og gesandstens private mening; men der tales om, at Paget har grund til at antage, at hans *regering* ikke ville have frarådet o. s. v. Det er ganske i strid med indholdet af telegrammet og altså i klar modstrid med den engelske regerings opfattelse, at kongen helst ikke skulle skrive under, hvis han ønskede at den internationale mægling skulle blive virkningsfuld. Modsætningen mellem Davids referat og Halls referat af den engelske *regerings* opfattelse er virkelig så stor, at det kan have været påfaldende for kongen. Det er ikke 1863-beretningens oplysning, jeg bruger, fordi den passer i min bevisførelse, men jeg har set en bekræftelse på et punkt i 1863-beretningen ved at sammenholde den med Halls gengivelse af Russells telegram.

Det er meget karakteristisk, at David i sin gengivelse lægger vægt på, at den britiske regering ikke ville have frarådet kongen at skrive under, hvis den havde været opfordret til at give H. M. sin anskuelse tilkende; deraf må man nemlig slutte, at den engelske regering ikke har været opfordret til at give sin mening tilkende; jeg kan imidlertid ikke opfatte Davids opfordring til Paget i den første samtale, om han havde »nogle instruktioner fra Hendes Majestæts regering, som burde have haft vægt m. h. t. H. M.s afgørelse hvad angår underskriften på den nye forfatning« som andet end netop en opfordring til at udtale sig.

Det sidste led i Davids beretning har således også en naturlig funktion i bestræbelserne for at nedslå de uforskammede rygter, der altså ikke kan nedslås, uden at man kommer på tværs af det absolutte sandhedskrav.

Jeg finder det således hævet over enhver tvivl, at Davids beretning er urigtig, og at den er urigtig i en bestemt hensigt, og jeg kan ikke se, at Harald Jørgensen med sit indlæg har kunnet klare de kronologiske og andre modsigelser mellem Davids beretning og Pagets brev. Et resultat, der er nået ved at rette tirsdag til mandag og gøre »morgen« til eftermiddag, kan man ikke bøje sig for. Harald Jørgensens udvikling fra 1950 til 1951 er, forekommer det mig, gået i en uheldig retning. Selv Aage Friis ville indrømme muligheden af en tendens »Det er fuldt tilladeligt at skønne, at Davids tidsangivelse er urigtig, og videre at urigtigheden beror på en tendens« (H. T. 9. r. VI. s. 185) siger han; men end ikke denne mulighed vil Harald Jørgensen indrømme; alt skal forklares som fejlhuskninger eller sjuskeri.

Ud over at diskutere modsætningerne mellem de to hovedkilder har Harald Jørgensen følt sig forpligtet til at gå ind på de problemer, der opstår, når man opfatter Davids beretning som tendensløs og følgelig må søge efter forklaring på, hvorfor beretningen er forkert. Mens man ved undersøgelsen af selve kilderne har et fast fundament, ligger forholdet selvsagt anderledes, når man skal søge efter forklaringen; man kan ikke her finde direkte udtalelser i kilderne. Det mener Harald Jørgensen, man bør kunne. Han går ud fra, at den britiske gesandt ville have rapporteret hjem, hvis David virkelig skulle have prøvet på at få den engelske gesandt til at søge fremkaldt den af mig påståede pression. Her tager Harald Jørgensen alt for håndfast på spørgsmålene. David kunne jo umulig gå til den britiske gesandt for at sige, at denne skulle indvirke på de danske ministre; hele spørgsmålet måtte behandles med megen delikatesse. En direkte opfordring måtte anses for en plump og grov taktløshed. David kunne kun fremsætte ønske om at høre, hvad den engelske regering mente, kongen burde gøre. Hvad kongen selv

helst ville var jo hævet over enhver tvivl; det behøvede ikke udtrykkelig at siges. Det er helt misforstået, når Harald Jørgensen har fået den opfattelse, at kongens formål skulle være, at få England til at optræde på en sådan måde, at kongen kunne få mulighed for at trodse ministrenes ønske om underskrift. Christian IX var i november 1863 ganske ude af stand til at trodse noget igennem over for sine ministre; han kunne derimod håbe på, at andre kunne påvirke ministrene, hvor han ikke selv kunne. Men så gør Harald Jørgensen opmærksom på, at ifølge Pagets brev, har David udtalt, at han allerede mandag aften overfor kongen havde fremhævet, at det ikke var muligt for kongen at nægte sin underskrift. Men når David har udtalt sig således til Paget, hvor bliver så forsøget på at fremkalde en engelsk pression af, spørges der, og videre siges der, at enten må man hævde, at Paget ikke har forstået et ord af, hvad David fortalte ham, eller påstå, at Paget bevidst har fortiet en anmodning om at fremkalde en engelsk pression. Der er altså to spørgsmål: Har David fremsat ønske om en engelsk pression, og har Paget forstået, hvad David var ude om? En nøjere gennemgang af kilderne vil vise, at begge spørgsmål kan besvares bekræftende.

Formålet med Davids besøg er ifølge Pagets brev at få at vide om gesandten havde instruktioner »fra Hendes Majestæts regering som burde have vægt ved Hans Majestæts afgørelse m. h. t. at undertegne den nye forfatning eller til at tilbageholde hans sanktion«, og i det tilfælde, at gesandten ikke havde det, da at bede ham meddele sin egen mening m. h. t. den bedste vej at følge under de givne omstændigheder.

En loyal gesandt har som bekendt ingen privat mening; til et sådant spørgsmål måtte Paget principielt svare: »Jeg må først have instruktioner«; David kan ikke have været i tvivl om dette enkle forhold. I Davids spørgsmål ligger derfor en opfordring til Paget om at skaffe sig instruktioner.

Nu kunne Paget imidlertid svare, at han allerede havde skrevet efter instruks som følge af den preussiske gesandt Balthars henvendelse; den direkte årsag nævnte gesandten næppe

for David. Balan var mandag den 16. kommet til Paget for at få ham til at opfordre den danske konge eller den danske udenrigsminister til at udsætte sanktionen på den vedtagne forfatningslov. Paget var meget utilbøjelig til at gå ind på Balans forslag; men skrev alligevel til sin regering for at få en forholdsordre (H. T. 9. r. VI s. 157 ff). Da han talte med David, var svaret fra London endnu ikke kommet, men han lovede at give David besked derom, så snart det kom. Den første del af Davids mission var altså allerede klaret. Der var anmodet om instrukser, som måske kunne gøre indtryk på de danske ministre. Men da nu David gerne ville have Pagets egen mening, hvis der ikke forelå instruktioner, gjorde Paget det meget korrekte, at han forsigtigt fortalte, hvad han regnede med, den engelske regerings standpunkt ville være, nemlig at Hendes Majestæts regering ville være glad, hvis kongen kunne udsætte underskriften. Hvis David umiddelbart ville fortælle kongen om sin samtale, måtte svaret altså blive, at efter gesandstens mening, den engelske regering helst ville se, at kongen ikke skrev under. Dette punkt har Harald Jørgensen ikke taget med i sit referat; han nøjes med Pagets videre bemærkning, at det måtte overlades til kongen selv at afgøre, om den indre stilling muliggjorde, at kongen udsatte underskriften. Paget fortsætter sit brev med at gengive, at David ikke mente, at den *indre* situation tillod udsættelse, og at David aftenen før havde sagt til kongen som sin mening, at denne ikke længere kunne nægte sin underskrift. Altså David gør først, hvad kongen havde bedt ham om; derefter drøfter han med gesandten, om den *indre* situation ville tillade en udsættelse. Problemet er altså, om et ydre tryk kunne opveje det indre pres; det mener David ikke længere, det kan. Der er selvfølgelig intet i vejen for, at David kan have sagt til Christian IX, at han gerne ville hjælpe ham med at fremkalde en engelsk udtalelse, der, afleveret til Hall, kunne støtte kongen, men at han ikke selv troede på, at de indre forhold, der talte for sanktion, kunne opvejes af et ydre pres, der ville støtte tanken om en udsættelse af underskriften. David bliver nemlig under indtryk af begivenhedernes udvikling mere og mere overbevist

om, at den indre situation er så prekær, at der ikke længere står nogen udvej åben for Christian IX. Det er denne forskydning, jeg bl. a. har tænkt på, når jeg i min tidligere afhandling skrev: »I den sammenhæng, som sagen her er set, får man indtryk af, at Christian IX var langt ivrigere for at finde en udvej for at undgå at underskrive novemberforfatningen end David«. Oplysningen i Pagets brev passer således udmærket ind i helhedsbilledet.

Inden jeg går videre med at vise, hvorledes et ydre tryk, en pression, faktisk kommer i stand, må jeg her lige gøre en bemærkning om forholdet mellem Pagets brev og Davids beretning på dette punkt. Som det ovenfor er nævnt, nærer Harald Jørgensen den opfattelse, at når David mandag aften har sagt til kongen, at han må skrive under, så kan han ikke tirsdag formiddag søge at fremkalde en pression. Hvis denne opfattelse er rigtig, siger han videre, falder ligeledes påstanden om, at 1863-beretningen er en bevidst forfalskning med det formål at skjule en diplomatisk intrige.

Jeg har ovenfor vist, at Davids aktion i kongens ærinde og hans drøftelse med Paget af den indre danske situation er to forskellige ting, men jeg vil gerne her bemærke, at Harald Jørgensen, hvad det sidste punkt, bekræftelsen af 1863-beretningen angår, ikke har set sig godt nok for. Han har ikke været opmærksom på, at Davids beretning siger noget helt andet netop om samtalen med kongen mandag aften end Pagets brev: »Mit råd var derfor«, står der i beretningen, »at søge at forhale underskriften, indtil det lå klarere for, hvorledes udlandet betragtede hans faktiske tronbestigelse«, medens David ifølge Pagets brev allerede mandag aften havde rådet kongen til at skrive under. Jeg anser det for sandsynligt, at Davids udtalelse om samtalen med kongen på dette punkt er korrekt; men det er uvæsentligt i denne sammenhæng, blot vil jeg gerne pointere, at Pagets brev her umuligt kan bekræfte 1863-beretningen, eftersom udsagnene strider imod hinanden. Selvom der kan anføres gode grunde for, at Paget har ønsket i sit brev til Russell så stærkt som muligt at betone, at kongen måtte skrive under,

og derfor kan have forlagt Davids udtalelser fra den anden til den første samtale, er det i denne sammenhæng underordnet, om David er kommet til dette standpunkt lidt før eller lidt senere. Jeg foretrækker at bygge på Pagets brev.

Vi vender herefter tilbage til spørgsmålet, om Paget har forstået hensigten med Davids besøg. Svaret på dette spørgsmål må vi søge i hans handlinger; de peger afgjort i den retning. Det første Paget gjorde efter samtalen med David tirsdag formiddag, var nemlig at foretage en *pression*. Selv om David kan have ment, at de *indre* forhold ikke længere tillod kongen at udsætte sin underskrift, så foretog Paget et skridt, hvortil han næppe kan have haft anden foranledning end netop Davids besøg, nemlig en henvendelse til Hall, just sådan som kongen kunne ønske det, men selvfølgelig uden hans og Davids vidende. I et andet brev af 19. november 1863 til Lord Russell (H. T. 9. r. VI s. 246) fortæller Paget, at han, inden han havde modtaget instruksen af 17. 11. 1863 fra sin chef, havde været i forbindelse med Hall for at få denne til at lette kongen i hans besværlige stilling ved at tage ansvaret for en udsættelse af underskriften på sine egne skuldre. Paget havde sagt, at Halls position i landet var en sådan, at han kunne have held med sig, hvor enhver anden måtte komme til kort o. s. v.

Dette er en *pression*; det er sådan noget, Christian IX må have forestillet sig, man kunne opnå ved en henvendelse til Paget og gennem ham til den engelske regering. Et privat råd til ham kunne derimod kun hjælpe lidt; kongen kunne nemlig ikke sige til Hall, at han underhånden havde søgt oplysning hos den britiske gesandt; det ville, efter at Hall i statsrådet selv havde afvist at spørge, have bragt kongen i en meget pinlig situation; han måtte have Paget til at spille ud. Det gjorde Paget altså også, uden dog at opnå noget hos Hall; et ydre pres kunne ikke mere ændre situationen.

Da Paget om eftermiddagen den 17. havde fået sin instruks fra London, blev også den brugt til en *pression* på Hall. Rigtig nok var instruksens meget vag i sin form, men dog var det klart nok, at Russell helst så, at kongen ikke skrev under. Den vage

form gjorde det let for Hall at afvise Paget, men Paget tog ikke desto mindre igen sin idé op, at Hall skulle tage ansvaret for udsættelsen på sig. I det lige citerede brev fortæller Paget videre: »Jeg gentog disse forestillinger, da jeg meddelte Deres Instruktioner, og jeg appellerede til Hans Excellences patriotisme og hengivenhed for kronen som motiver til at handle, som jeg foreslog«. Men igen forgæves, Hall var ganske ubevægelig; Paget kom ingen vegne med ham; kongen ejheller, da han i statsrådet den 18. gjorde sit sidste spæde forsøg på at få ministeren til at lytte efter Englands råd.

Som forholdene lå, var det den preussiske gesandt Balans aktion, der fremkaldte instruksen fra London, men det synes at være ganske klart, at hensigten med Davids aktion var at fremkalde instruktioner, der kunne bruges på denne måde. Ja, da kongen intet har vidst om den preussiske henvendelse, ligger det nær at tro, at han har opfattet Russells telegram som et resultat af Davids henvendelse.

Jeg mener over for Dr. Harald Jørgensens indvendinger at have godtgjort, at Davids beretning af 1863 er tendensiøs, at den indeholder urigtigheder, der naturligt lader sig forklare som fremkaldt af en bestemt hensigt, ja simpelthen at den opgave, David har stillet sig at nedslå de uforskammede rygter, er uløselig uden at tilsløre visse kendsgerninger. Jeg mener ligeledes at have vist, hvorledes Davids henvendelse til Paget må opfattes; jeg havde ikke anset det for nødvendigt at gå i detaljer på dette punkt, men det har det altså vist sig at være.

Endelig er der spørgsmålet, hvad David ville bruge sin beretning til. Ifølge sagens natur må der her være et spillerum for forskellige formodninger; jeg har i min afhandling nævnt 3 muligheder, der kan sikkert nævnes flere. Harald Jørgensen finder dem ikke overbevisende; han finder det forkert, at jeg motiverer en af dem med, at David ikke fortæller sandheden om de begivenheder, han vil belyse, og hævder: »Men det er dette, Fink har påtaget sig at bevise«. For mig at se er dette bevis ført; og derfor har jeg lov til at drage slutninger i overensstemmelse med denne opfattelse, men ved at anbringe disse indvendinger

i begyndelsen af sit indlæg, giver Harald Jørgensen sagen udseende af, at der er tale om en påstand, ikke om en konklusion. Rækkefølgen må være den, at man først undersøger kilden og derefter søger at finde forklaringer på de vanskeligheder, man møder. Harald Jørgensen spørger mig, om jeg har tænkt på at David, når han fortalte falsk om sit og kongens indbyrdes forhold, trak kongen ind i sin usandfærdighed. »Kunne David regne med, at dette ville finde bifald hos kongen«. Jeg har tilstrækkelig tydeligt i min afhandling fremhævet, at jeg anser tendensen i Davids beretning bestemt af, at han ønskede at dække over Christian IX, jeg anser det for højst usandsynligt, at han med eet ord har nævnt beretningen over for majestæten. I denne forbindelse får 1874-beretningen en vis betydning, fordi den afgørende forskel i de to beretningers tendens ligger i omtalen af Christian IX. I 1863 holder David beskyttende sin hånd over sin kongelige ven, i 1874 udleverer han Christian IX; han bruger da i forbindelse med omtalen af ham ordene: sorgløs, barnagtig og svag. Det er imidlertid en kendsgerning, at David ikke i levende live gjorde brug af sin beretning, og derfor kan man roligt holde Christian IX udenfor. Men uanset, hvad han har villet bruge den til, er den fejlagtig og tendensiøs. Det kan Harald Jørgensen til min beklagelse ikke se.

Beretningen må ifølge ham opfattes som Davids forsøg på at skildre et kapitel af Danmarkshistorien, i hvilket han selv har spillet en vis rolle. Som motivering for sin opfattelse af, at 1863-beretningen er ganske simpelt en redegørelse for en historisk begivenhed, henviser Harald Jørgensen til nogle ord i indledningen: »Da det om ikke før så dog efter min Død vil komme på Omtale, om og hvorvidt jeg har tiltrådet eller fraraadet min kongelige Herre og jeg kan tilføje: Ven, Christian 9., at underskrive Forfatningsloven af 18. f. M., saa vil jeg optegne, medens alt endnu er mig i frisk Minde, hvad der i de skæbnsvangre Dage er passeret mellem H. M. og mig«. Det fremgår ikke heraf, at der er tale om en simpel redegørelse; David har tænkt på en ydre foranledning, og jeg kan ikke forestille mig anden ydre foranledning end eventuelt tiltagende rygter om Christian IX's

forsøg på at undgå at underskrive Novemberforfatningen. Beretningen er ikke ubetinget beregnet på offentliggørelse, kun hvis det skulle komme på omtale før eller efter Davids død, skulle 1863-beretningen bruges. Jeg er meget forbavset over, at Harald Jørgensen kan komme på den tanke, at hans opfattelse desuden fremgår af manuskriptets ydre form. Beretningen er skrevet på 3 ark skrivepapir i oktav-format sammenføjet med en smal brun papirstribe. Man kan ikke deraf udlede noget m. h. t. hvilken brug, David har villet gøre af sin beretning. De indre modsigelser er ligefuldt tilstede. Det forekommer mig indlysende, at David ikke kunne ønske for megen offentlighed om sagen. Jeg kan ikke på nogen måde tænke mig, at han ønskede sagen frem, så længe han og kongen levede. Men helt fortroligt var sagen ikke blevet behandlet. Der var rygter i omløb. Den svenske gesandt grev Hamilton gengav dem f. eks. over for sin minister grev Manderstrøm, der i et brev den 29. 11. 1863 omtaler dem (Universitetsbiblioteket i Uppsala). De var nået til Stockholm i den form, at Chr. IX havde telegraferet til Prinsen af Wales: »Underrettelsen om telegraferingen til Pr. of Wales er af højeste vægt. Jeg mistænkte altid at så var, men har ikke før vidst det. Har England rådet ham at sanktionere, får det vel holde ham ryggen fri«. Således omtaler Manderstrøm sagen. Rygterne kan have været foranledningen til, at David nedskrev sin beretning; men m. h. t. brugen af den står flere muligheder åbne. Det ændrer imidlertid ikke noget ved det forhold, at det i 1863-beretningen er David meget magtpåliggende at tilsløre, at han har været mellemmand mellem Christian IX og Sir Augustus Paget, således som det klart fremgår af Pagets brev, at han har været. I 1874 fortæller David det åbenlyst selv, rigtignok med talrige fejl i enkelthederne, men dog således at forholdet mellem Christian IX, Paget og ham selv træder tydeligt frem. Jeg har ikke benyttet Davids beretning af 1874 som kilde til skildring af begivenhederne i november 1863, fordi den indeholder så mange urigtigheder i detalillerne, men til belysning af Davids skiftende syn på Christian IX er den af særdeles stor interesse. Det er selvfølgelig heller ikke ligegyldigt, hvilket erindrings-

billede, der senere tegnede sig for ham. Det siger meget om Davids person, men det hører hjemme i en anden sammenhæng.

Når Harald Jørgensen i sit slutningsafsnit kommer med den bemærkning, at jeg er så meget smittet af det Arupske syn, at jeg ikke har kunnet frigøre mig fra den opfattelse, at 1863-beretningen er et falskneri, så er det lidet venlige ord, i betragtning af, at jeg har gjort rede for, hvori min opfattelse afviger fra Arups; men hvis det forhold, at man ikke ser det som en hovedopgave at forsone kilderne, men at det gælder om at forstå dem også i deres modsætning, hvis det skal opfattes som smitte fra Arup, så — enfin — så er jeg smittet. Jeg vedstår i den henseende gerne, at jeg står i taknemmelighedsgæld til Erik Arup for hans kildekritiske undervisning.

Summary.

In the two articles above dr. Harald Jørgensen and professor Troels Fink discuss the problems connected with the two reports of C. N. David concerning the events in November 1863.

Smaastykker.

De to sognelister i Roskildebispens jordebog.

Af

C. A. Christensen.

Da jeg i 1946 i »Festskrift til Arup« s. 118—33 udgav det i 1857 fundne fragment af Roskildebispens jordebog — et fragment, der udfylder halvdelen af den lakune, der var i den gamle udgave af jordebogens to sognelister — tog jeg ogsaa stilling til, hvorledes disse to sognelister skulle forstaas.

Om fortolkningen af den første liste har der aldrig været og kan heller ikke være nogen tvivl. I overskriften angives dens indhold at være »Decime episcopales per singulas prouincias terre Syalendie«¹. I overensstemmelse hermed ser vi ud for sognenes navne tilføjet oplysninger om, hvorvidt sognets bispetiende var afstaaet til kloster eller kapitel, eller om den oppebares af et af bispestolens fogedier (exactiones) eller indgik direkte i bispens fadebur (celleraria).

Fortolkningen af den anden sogneliste er derimod ikke saa ligetil. Hvilken overskrift den har haft vides ikke, da begyndelsen af listen er gaaet tabt. Listen er bygget op efter et bestemt system, til højre for sognebyens navn en angivelse af et jordareal, for det meste angivet i plov, til venstre et beløb i mark eller øre, fx.:

dimidia marca Vrangstorp . habet terras unius aratri.²

¹ SRD. VII, 109.

² Ibidem, 116.

Højre-rubrikken: habet terras osv. forklarede jeg under tilslutning til og med tydelig henvisning til Aakjærs tidligere behandling af dette emne som en opgørelse over præstegaardenes¹ jordtilliggende. Derimod mente jeg — og mener stadigvæk — bestemt at maatte afvise samme forfatters fortolkning af venstre-rubrikkens mark og øre. Grundene herfor skal blive præciseret nedenfor, blot føler jeg trang til at indskyde en forklarende bemærkning. Den knapt tilmaalte plads i et festskrift tillader ikke den bredde i argumentationen som i og for sig ofte kunne være ønskelig. Da jeg derfor udover udgivelsen af omtalte fragment agtede at gøre nogle bemærkninger om selve jordebogens genesis, maatte jeg indskrænke mig til i korthed at anføre de argumenter, som efter min opfattelse var tilstrækkelige til at modbevise Aakjærs fortolkning af tallene som angivende størrelsen af sognenes bispetiende, idet jeg iøvrigt udtalte en beklagelse over, at Aakjærs opfattelse ikke var rigtig. Statistisk set ville hans opfattelse unægteligt være adskillig mere interessant end min opfattelse af denne liste som en cathedriticumsliste.

Af Aakjærs »Antikritik«² ser jeg, at mine argumenter af ham kun er blevet opfattet som postulater eller ogsaa blevet misforstaaede. Det sidste er tilfældet, naar han s. 440 skriver: »For det første mener Christensen, at det er ejendommeligt »at der ogsaa staar mark og øre opført udfor Stenlille, Sønder Jernløse, Ejby, Ølsemagle og Rorup, skønt bispetienden af disse sogne beviseligt forlængst var afhændet af bispen. Det er maaske ikke noget afgørende bevis, idet man kunde hævde, at bispetiendens størrelse her var medtaget af statistisk interesse, hvilket dog ikke ligner jordebogen. Jeg er ganske enig med Christensen i, at dette ikke kan være noget afgørende bevis, blandt andet fordi det forekommer mig i høj grad at »ligne jordebogen« at nære historisk-statistisk interesse for fortidige forhold (jfr. ovfr. s. 437)«.

Det var aldrig faldet mig ind, at mine ord kunne misforstaas paa denne maade. At jordebogen i allerhøjeste grad er interes-

¹ Der er dog den mulighed, at det drejer sig om sognekirkens jord eller jorder.

² Hist. Tidsskr. 11. r. II, 437 flg.

seret i at sammenligne datidens afgifter med fortidens er evident og ogsaa gentagne gange blevet fremhævet af mig¹. Denne interesse er fuldt naturlig i betragtning af, at den er skrevet paa et tidspunkt, hvor afgifternes størrelse var dalet enormt i forhold til tidligere. Hvad jeg mente var, at da bisperne af Roskilde forlængst havde afstaaet bispetienden i de nævnte sogne, hørte oplysningen om størrelsen af bispetienden for eksempel af Rorup, Ejby og Ølsemagle, som 1253 var afstaaet til Helligaandshuset i Roskilde, ikke hjemme i bispens jordebog men i Helligaandshusets. Dette kan ikke parallelliseres med ovennævnte forhold. Der er der tale om en fuldt forstaaelig interesse i at paapege, at afgifterne til bispen de og de steder ligger saa og saa meget under tidligere tiders afgifter, selvfølgelig i den underforstaaede mening, at man burde stræbe efter at faa dem forhøjet igen, »den top, hvorfra vi er sunket, men atter skal op« for ligesom Aakjær at bruge en klassisk vending. Men samme interesse kunne man selvfølgelig ikke nære for bispetiendens skæbne i de sogne, hvor denne var afhændet af bispen; hvorledes det var gaaet med den var bispens regnskabskammer uvedkommende. Derfor skrev jeg, at hvis tallene ved disse sogne skulle angive bispetienden, saa viste de et udslag af statistisk interesse, som ikke lignede jordebogen, forøvrigt heller ikke nogensomhelst anden jordebog. Og jeg er vis paa, at det vil volde Aakjær vanskeligheder at finde paralleller af den art.

Dette anførte jeg som talende imod sandsynligheden af, at mark-øre-tallene kunne være angivelse af sognenes bispetiende, men jeg skrev udtrykkeligt, at det ikke var et tvingende modbevis². Det afgørende bevis for at Aakjærs fortolkning maatte være forkert fandt jeg i den summa summarum, hvormed listen slutter: *Summa universalis centum xvii marce argenti, viii grossi, unus sterlingus, excepta Meyonia*.

¹ Hist. Tidsskr. 10. r I, 146 og Festskrift, 129.

² Af indre kriterier fremgaar, at den skriver, der i 1370erne skrev denne sogneliste maa have benyttet et meget gammelt forlæg. Dette kan have været ældre end 1253 og oplysningerne om bispetienden i de omtalte sogne kunne derfor ved en lapsus være kommet ind i jordebogen, hvor de ikke hører hjemme.

Det fremgaar til evidens heraf, at hvis mark og øretallene i listen er kornmaal, saa maa de være blevet omregnet i penge i summa summarum. Men summen af mark-øretallene i den ufuldstændige liste — der mangler stadigvæk oplysninger om ca. en tredjedel af stiftet — beløber sig alene til knap 300 mark. Da taksten for 1 mark korn normalt var 2 mark sølv kan summa summarum ikke være fremkommet ved en opsummering af kornmaalets mark og øre og en derpaa følgende omregning i penge.

Slutsummen angiver at omfatte alt »excepta Meyonia«. Under Møn finder vi følgende notits: Nota quod de istis habet prepositus Meonie computare. De cathedratico. Summa xiii solidi grossorum x grossi et ii sterlingi¹. Sættes disse to bemærkninger i forbindelse med hinanden følger den logiske slutning, at sogneliste II er en fortegnelse over sognenes ydelse af cathedraticum til bispen.

Denne slutning er blevet kraftigt angrebet af Aakjær. Ifølge hans opfattelse er denne slutning temmelig forhastet. Han fortsætter dog: »Derimod giver jeg ham gerne ret i, at det kan være sandsynligt, at summa universalis kan være cathedraticum«.

Jeg maa hertil bemærke, at saa er det da en ganske ejendommeligt liste. Først opregner den paa 16 sider en række tal, hvorefter den slutter med en summa summarum, der intetsomhelst har med de foregaaende tal at gøre, og det ovenikøbet uden at nævne, hvad summa summarum saa tager sigte paa. Aakjær synes ogsaa at have øje herfor, idet han indfletter en bemærkning (s. 442) om, at summa summarum er skrevet med en anden haand end den, der har skrevet selve listen; efter mit skøn er den skrevet med samme haand, men ikke ud i eet med teksten. Den er tilføjet senere. Men uanset dette palæografiske tvivls-spørgsmaal, at der kan være tale om, at en anden skriver, har tilføjet summa summarum, er det da uforklarligt, hvad meningen er med i en officiel jordebog at tilføje en summa summarum, der intetsomhelst har med de foregaaende tal at gøre og ikke angiver, hvad den saa tager sigte paa. Kan Aakjær give en plausibel forklaring herpaa?

¹ SRD. VII, 108.

Strengt formelt kunne jeg derfor hævde, at bevisbyrden paa-hviler Aakjær og ikke mig. Jeg er dog rede til at gaa ind paa hans betingelser: »Men, i hvert fald, Christensens dokumentation er ikke »afgørende«, saalænge det ikke i fjerneste maade er lykkedes ham at forklare, at 117 mark sølv 8 grot 1 sterling skal være en sammentælling af mark- og ørebeløb til en samlet sum af omkring 300 mark« (s. 443).

Formuleringen er ikke helt korrekt. Summen af mark og øre i den som jeg udtrykkeligt skrev ufuldstændige liste er knap 300 mark¹. Da ca. $\frac{1}{3}$ af listen mangler idag, kan vi slutte, at totalsummen har ligget mellem 400 og 500 mark. Ifølge min opfattelse er dette mark penge og summa summarums 117 mark sølv 8 groter og 1 sterling tyder da paa et kursforhold mellem mark penge og mark sølv som 4 : 1 (eller deromkring). Nu er Aakjær jo enig med mig i, at listen paa grund af visse sproglige kriterier maa have haft en meget gammel liste til forlæg, efter hans mening har denne gamle liste været fra tiden 1254—1304². Endvidere turde det være bekendt, at kursforholdet mellem mark penge og mark sølv i 1240erne var 2 : 1, og at dette kursforhold i den følgende tid jævnt forringedes, saa at der i begyndelsen af 14. aarh. gik 10 mark penge paa 1 mark sølv, hvorefter de danske mønter forsvandt og afløstes af de udenlandske groter og sterlinger. Paa et eller andet tidspunkt omkring 1330 har man derfor paa en af de aarlige synodeforsamlinger, hvor præsterne indbetalte deres cathedraticumsydelse til deres gejstlige overhoved, bisp³, maattet tage stilling til, i hvilket forhold

¹ Festskrift s. 125. Naar Aakjær s. 442 citerer »300 mark sølv« er tilføjesen »solv« en lapsus mentalis fra hans side. Naar Aakjær endvidere s. 443 opstiller et regnestykke, der skal modbevise min opfattelse og som konkluderer i det spørgsmål: »Hvorledes kan da hovedmassen af de sjællandske sogne yde 2 mark eller 10 sk. grot i cathedraticum«, saa viser denne ligestilling af 2 mark med 10 sk. grot, at han opfatter listens mark som mark sølv, men derom staar intet i listen, og saaledes har jeg heller ikke skrevet. Listens mark maa utvivlsomt opfattes som mark penge.

² Hist. Tidsskr. 11. r. II, 444 flg.

³ Jf. Kath. Kirchenleksikon I, 78 (Kirchliche Abgaben) og Slesvig-bispens jordebog (Quellensammlung VI, 262): »Summa cathedratici quod soluitur omni anno in epscopali synodo«.

de nye mønter skulle staa til de gamle takster. Var man her gaaet ud fra den danske mønts slutkurs, ja, saa var det bispen, der havde haft hele tabet og præsterne den fulde gevinst af møntforringelsen. Det omtalte kursforhold 4 : 1 viser derfor blot, at bispen har opnaaet en fordelagtigere omregning af taksterne end til den danske mønts slutkurs. Om han har kunnet diktere deres kursforhold, eller om han har maattet forhandle med præsterne herom, ved vi ikke, ejheller om præsterne ogsaa har haft deres gevinst. Dette ville de have haft, dersom taksterne var fastsat omkr. 1240, men det er ørkesløst at drøfte dette. Hovedsagen er, at jeg ikke kan anerkende, at summa universalis er en hindring for opfattelsen af listen som en cathedra-ticumsliste.

Lad os nu prøve Aakjærs opfattelse af sogneliste II som en »tiendematrikel« og vurdere de tabeller, han har opstillet ud fra denne opfattelse. Aakjær har jo ret i, at hvis sogneliste II er en bispetiendeliste, er den af enestaaende betydning for den middelalderlige statistik. Bispetienden var $\frac{1}{30}$ af høsten, listen ville derfor give os oplysninger om høstudbyttet i de fleste sjællandske sogne i sidste halvdel af 13. aarhundrede; da tillige en vis raison taler for, at man dengang har regnet et foldudbytte paa 3 som det normale, kan det dyrkede agerareal rekonstrueres og sammenlignes med matriklen 1682. Denne sammenligning er det Aakjær har foretaget i sine tabeller og af denne sammenligning skal det fremgaa, at listen maa have været en tiendeliste, andre beviser herfor findes ikke.

Af grunde, som vil fremgaa senere, begynder vi med at sammenligne sognelistens tal med jordebogens egne oplysninger om bispetienden. Vi har jo nemlig i selve jordebogen en række autentiske tal for bispetiendens størrelse i forskellige sjællandske herreder. For eksempel findes der i udgaven s. 34—35 opgørelse over den bispetiende, der ligger til Dragsholm, nemlig bispetienden i herrederne Tudse, Ars, Skippinge og Ods. Nedenfor er disse oplysninger for Tudse herreds vedkommende sammenlignet med de tilsvarende i sogneliste II.

Som man ser er der ingensomhelst overensstemmelse mellem de to talrækker. Aakjær (s. 448—449 og tabel 2) forklarer dette

Bispetiende til Dragsholm				Sogneliste II			
Udby	4	pund	korn	2 mark,	dersom	korn = 24 pd.	
Hørby	8 $\frac{1}{2}$	»	»	2	»	»	= 24 »
Hørby	8 $\frac{1}{2}$	»	»	2	»	»	= 24 »
Hagedsted . .	6	»	»	2	»	»	= 24 »
Gislinge . . .	4	»	»	1	»	»	= 12 »
Kundby . . .	19	»	»	2	»	»	= 24 »
Svinninge .	6 $\frac{1}{2}$	»	»	10 øre	»	»	= 15 »
Jyderup . . .	4 $\frac{1}{2}$	»	»	1 mark	»	»	= 12 »
Bjærgby . .	4 $\frac{1}{2}$	»	»	1	»	»	= 12 »
Mørkøv . . .	3	»	»	3 øre	»	»	= 4 $\frac{1}{2}$ »
Skamstrup	6 $\frac{1}{2}$	»	»	2 mark	»	»	= 24 »
Hjembæk .	2 $\frac{1}{2}$	»	»	1	»	»	= 12 »

paa den maade, at sognelisten angiver bispetiendens størrelse, saaledes som den var paa et eller andet tidspunkt mellem 1254—1304; jordebogens oplysninger om den bispetiende, der laa til Dragsholm, er derimod fra dens egen tid, altsaa fra den tid, hvor den store nedgang i ydelserne var sat ind. Denne forklaring er maaske mulig, der er dog grund til at understrege *maaske*, naar vi ser, at nedgangen i tiendeydelsen i en række sogne saa maa have nærmet sig til dennes totale ophævelse, for Draabys vedkommende 97,9 0/0, for Haslev 93,8 0/0 o. s. v. (se Aakjær s. 449).

Vi prøver nu »tiendematriklen« i praksis; hvordan forholder dens tal sig til matriklen 1682, der, som Aakjær anerkender, er den store prøvesten og som efter hans mening beviser rigtigheden af hans opfattelse. Efter Aakjærs egen metode omregner vi tallene i »tiendematriklen« til tønder land, fx. 2 mark i »tiendematriklen« svarer til 20 mark land = 480 ørtug land à 4 tønder land (447 og 457). Paa omstaaende side er det saaledes rekonstruerede agerareal ifølge »tiendematriklen« 1254—1304 sammenlignet med de tilsvarende tal i matriklen 1682 for Horns- og Ods herreds vedkommende.

En analyse viser, at disse tal giver et billede af højst modstridende tendenser. Agerarealet i Horns herred har i 13. aarh. været væsentligt større end i 1682. Alene sognene Ferslev og Gerslev deltager ikke i den almindelige indskrænkning af agerarealet.

»Tiendematriklen«				Matriklen 1682		
Horns herred						
Skibby	1920	tønder	land	1343	tønder	land
Ferslev	1920	»	»	2940	»	»
Vellerup	480	»	»	395	»	»
Kyndby	1920	»	»	1200	»	»
Draaby	1920	»	»	1643	»	»
Skuldelev	1920	»	»	1394	»	»
Selsø	1920	»	»	1454	»	»
Krogstrup ...	1920	»	»	1565	»	»
Orø	1920	»	»	1542	»	»
Gerlev	1920	»	»	2319	»	»
ialt... 17.760 tønder land				ialt... 15.795 tønder land		

Ods herred						
Odden	960	tønder	land	1032	tønder	land
Faarevejle ...	1440	»	»	3228	»	»
Asnæs	1920	»	»	2119	»	»
Grevinge	1920	»	»	2509	»	»
Vig	1920	»	»	3147	»	»
Asmindrup ...	960	»	»	763	»	»
Egebjerg	1920	»	»	1844	»	»
Højby	1920	»	»	3863	»	»
Rørvig	720	»	»	1046	»	»
Sejrø	1920	»	»	705	»	»
ialt... 15.600 tønder land				ialt... 20.256 tønder land		

Gerslev udvider sit areal fra 1920 til 2319 og Ferslev endda fra 1920 til 2940 tønder land.

I Ods herred er udviklingen lige modsat. Her var agerarealet i 13. aarh. væsentligt mindre end i 1682. I den fremgang, der præger herredet, og som for Faarevejles og Højby's vedkommende har betydet mere end en fordobling af agerarealet, er der ogsaa her en modsat bevægelse, idet Asmindrups agerareal indskrænkes fra 960 til 763, Egebjergs fra 1920 til 1844 og Sejrsø fra 1920 til 705 tønder land.

Endvidere konstaterer vi, at sognenes agerareal i 13. aarh. har været forbavsende ens i omfang. De fleste sogne har haft 1920 tønder land. Sammenlignet med 1682 maa der her være sket store ændringer.

Hvorledes forklarer nu Aakjær disse modstridende tendenser i udviklingen og denne ensartethed i sognenes agerareal? Paa det første spørgsmaal søger man forgæves et svar i hans afhandling. Det synes som om Aakjær har nøjedes med sine tabellers gennemsnitstal. 4 tønder land pr. ørtug — det talmæssige udsving ligger fra 2,9 til 5,7 tønder land pr. ørtug! — og ikke har foretaget en kontrolprøve med sine tals anvendelse i praksis. Derved er det undgaaet hans opmærksomhed, at det nævnte udsving: 2,9—5,7, forudsætter kolossale befolkningsforskydninger indenfor sognene, saa vist som det forhold, at naar et sogns agerareal gaar tilbage med 50 %, mens nabosognet samtidig gaar frem med 50 % kan dette kun forklares ved befolkningsforskydning.

Det andet problem er Aakjær derimod opmærksom paa. »Det fremgaar af *tabel 1*, at tiendens mark og øre kan benyttes som grundlag for en skønsmæssig beregning af sognets kornareal. Selvfølgelig maa man understrege ordet »skønsmæssig«, for tienden er jo som regel opgivet i runde tal i mark og øre, den medtager ikke ørtugene, og det er vel tvivlsomt, om man for de enkelte sogne kan beregne arealet nøjagtigt. Det er vel ikke sandsynligt, at f. eks. 9 af de 10 sogne i Horns herred skulle have haft præcis 20 mark land, og Vellerup sogn præcis 5 mark land. Der maa dog vel være tale om en mere skønsmæssig ansættelse For købstæderne er tienden dog oftest så stor, at der ikke alene kan være taget hensyn til kornarealet, men her foreligger sandsynligvis et andet beregningsgrundlag, enten efter folketal eller antallet af købstadsgrunde« (s. 449—50).

Hertil maa indvendes, at det er en mislig sag at tage slige reservationer, naar hovedtesis er, at en sammenligning mellem »tiendematriklens« tal og matriklen 1682 skal bevise — og andre beviser har Aakjær ikke — at den omdiskuterede liste virkelig er en tiendeliste. Det er jo som at tilføje: det vil sige, dersom vi retter lidt paa tallene. Dette klares ikke med, at Aakjær indskyder »Paa den anden side viser det sig, at sognet baade i Sjællands og Ribe Stifter havde gennemsnitlig 24 plove eller mark land, og i 3 herreder, hvis boltal Kr. Erslev har udregnet, Horns,

Smørum og Tune er der 12 bol pr. sogn. Hvert bol var gennemsnitlig 2 plove eller 2 mark land. Det samme gennemsnit har jeg faaet for Ribe stift: omkring 24 mark land pr. sogn. Ogsaa her er 4 sk. engelsk, som svarer til 20 mark land, den mest almindelige afgift pr. sogn«. Jeg skal til dette ræsonnement kun føje den bemærkning: Aakjær bebrejder mig i anden forbindelse, at jeg har fremsat en række postulater, mens hans opfattelse er »begrundet med tørre tal«¹ Efter min mening er der meget faa tal fra middelalderen, der kan kaldes »tørre«, og adskillige af Aakjærs gennemsnitstal ville jeg absolut ikke kalde »tørre«. Men lad det ligge, vi holder os til »tiendematriklens« egne opgivelser. Tabellarisk opstillet har sognenes agerarealer ifølge denne været saaledes:

I	1 tilfælde	4 mark = 32 øre = 3840 tønder land		
» 111	»	2 » = 16 » = 1920	»	»
» 25	»	12 » = 1440	»	»
» 15	»	10 » = 1200	»	»
» 49	»	1 » = 8 » = 960	»	»
» 36	»	6 » = 720	»	»
» 22	»	4 » = 480	»	»

Over halvdelen af sognene har altsaa haft 1920 eller 960 td. land. Eller udtrykt paa anden maade — for at undgaa de altid tvivlsomme omregninger i jordemaal — over halvdelen af sognene har ydet enten 2 mark = 24 pund = 96 td. korn eller 1 mark = 12 pund = 48 td. korn i bispetiende.

Her er der grund til at drage Erslevs undersøgelse over tiendepgivelserne i Roskildebogen ind i diskussionen. Først maa jeg bemærke, at Aakjær gør sig skyldig i en alvorlig misforstaaelse, naar han gentagne gange tager Erslev til indtægt for sin opfattelse². Erslev tænker ikke paa sogneliste II, naar han skriver

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. II, 455.

² Ibidem, 438, 446, jf. 450. — Det er ligeledes en misforstaaelse, naar Aakjær s. 446 skriver, at liste II i sin overskrift selv angiver, at den indeholder oplysninger om: Bispetienden i de enkelte herreder af landet Sjælland. Udtalelsen er besynderlig, eftersom begyndelsen af listen mangler, jf. Festskrift s. 117. Hvad Aakjær citerer er overskriften til liste I, og den er der ingen diskussion om.

om tiendeopgivelserne i jordebogen, men paa de ovennævnte opgivelser over den tiende, der fx. ligger til Dragsholm (se ovf. s. 575). Dette fremgaar af hans udtalelse om Asnæs, idet han skriver, at tienden her angives til 6 $\frac{1}{2}$ pund¹, hvilket stemmer med SRD. VII, 35, men ikke med sogneliste II, hvor tallet for Asnæs er 2 mark, der i korn er lig 24 pund.

Erslevs konklusion af sine undersøgelser var, at tiendeopgivelserne i Roskildebogen ikke kunne benyttes til rekonstruktion af høstudbyttet, fordi de faste beløb, hvormed tienden angaves, viste, at det maatte være nettobeløb, det beløb som en eller anden tiendefæster indbetalte til bispen, og ikke bruttobeløbet, som alene kunne sige os noget om høsten. Dette synspunkt er utvivlsomt rigtigt. Bispetienden, $\frac{1}{30}$ af høsten, maa ifølge sagens natur være faldet højst forskellig ud fra aar til aar. Bruttoindtægten maa være bleven opgjort paa samme maade, som den fx. blev opgjort for (af) præsten i Systofte paa Falster i slutningen af middelalderen: Præsten faar i tiende hver 30. kærve og fik han i dette aar 154 trave korn, hver trave udgør 4 skæpper².

Erslev havde til begrundelse af sin opfattelse ikke behøvet at nøjes med en henvisning til, hvorledes man efter reformationen akkorderede om kongetienden. Vi har i Slesvigbispens jordebog tilstrækkeligt klare vidnesbyrd om fremgangsmaaden. Fx.:

Decima in Sluxherde

In omnibus parochiis istius Herret habet dominus episcopus decimas annuales et uiuas; annuales solent se extendere ad v lastas siliginis et possunt vendi secundum qualitatem temporom, caris annis valent circa marcas lxxx; uno tempore fuerunt uendite pro annona, uidelicet

Tingheleff xii ortich anno LXX, valent xv marcas osv.³

Lintoftherde.

In omnibus parrochiis istius Herret dominus episcopus habet decimas annuales et uiuas, que fuerunt uendite, ut sequitur,

¹ Valdemarernes Storhedstid, 126.

² Danske Mag. 5. r. VI, 275.

³ Quellensammlung VI, 207.

interdum carius, interdum largius. Sic enim uendita fuit anno LXXII

Vke pro tredecim marcis osv. LXXI aliter valet.¹

Geltingh: interdum solet colligi frumentum purum et gherbi uendi pro xii marcis; quando in toto uenditur solet dare xix marcas; plus multo ualet².

Vi kan paa grundlag heraf drage den slutning, at naar vi møder et afrundet beløb for bispetienden, er dette belemret med to usikkerhedsmomenter, hvor stor har høsten været og i hvilket forhold staar den akkorderede sum til selve høsten. Intet af disse spørgsmaal er vi i stand til at besvare. Konsekvensen er, at Erslevs konklusion, at man ikke kan drage slutninger fra de tal, vi har paa bispetienden — som alle er akkordtal — til selve høstudbyttet staar ved sin fulde magt.

Hvad betyder nu dette for Aakjærs supponerede »tiendematrikel«? Ser vi paa den ovenfor opstillede liste³ over bispetienden i Tudse herred, saa har vi i første kolonne jordebogens *egen* opgørelse over bispetiendens størrelse, utvivlsomt netto-beløb. Sammenlignet hermed viser anden kolonne, »tiendematriklen« (= sogneliste II) en meget mere groft afstemt skala. Dette viser sig endnu tydeligere i den ovenfor givne oversigt over alle sognes ydelser, hvorefter over halvdelen har ydet enten 2 mark = 96 td. byg eller 1 mark = 48 td. byg. Hvad er konsekvensen heraf? Det er den, at saa maa bispestolen have opgivet sin tienderet og være gaaet over til »biskopsgaven«. Det er jo netop det karakteristiske for biskopsgaven, at den laa fast og var uforanderlig fra aar til aar, fastsat efter et groft skøn uden strengt at være knyttet til det skiftende høstudbytte, paa et niveau, hvor sikkerhedsmarginen var paa bøndernes side. Men at man maa drage denne slutning viser bedst, at »tiendematriklen« er en umulighed i sine konsekvenser.

¹ Quellensammlung VI, 208.

² Ibid., 241.

³ Se ovf. s. (575).

Med hensyn til cathedraticum spørger Aakjær, om denne afgift kendes »fra saa tidlig en tid, at Kaluehave, Rørvig, Holmstrup og Avnsø sogne hed Skaningahafn, Ysøørn og Læsyhom? Det vil sikkert sige fra det 13. aarh.« (s. 444). Jeg kan her hen-vise til bisp Peder af Aarhus' brev af 1251¹. Iøvrigt var cathedraticum en fast aarlig kendelse fra stiftets underafdeling, sognekirke — præst, til det gejstlige overhoved, bispen, en slags gejstlig husbondhold om man vil, som ikke berørtes af det verdslige patronatssystem². Som ordinær, aarlig ydelse hørte den ligesaavel som bispetienden (sogneliste I) hjemme i bispens jordebog. Slutningen af en tilsvarende liste i Slesvigbispens jordebog ser saadan ud:

Herendorp	VI sk.
Odis	} XVIII sk.
Tappe	
Heghelze	XII sk.
Witze	XII sk.
Maxtorp	} XVIII sk.
Egrip	

Summa cathedratici quod soluitur omni anno in episcopali sinodo, marce centum XLV aut sex³.

Som man ser, møder vi her det samme simple talforhold mellem afgifterne som i Roskildebogen. Selv om vi ikke har kilder, der viser, efter hvilke kriterier cathedraticum er blevet lignet, er der næppe grund til at betegne det som et postulat, naar man antager, at det er sket efter et groft skøn over kaldenes »godhed« og at det »gode« kald ligesom senere har været betinget af præstegaard, respektive »præstegaarde«, tiendens størrelse og

¹ Dipl. Dan. 2 r. I nr. 55 og Danm. Riges Breve, specielt note 2., Jf. forøvrigt, foruden almindelige kirkeleksika. Ellen Jørgensen, Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling, 24.

² Jf. fx. 1396 ²⁷/₄, Repert. nr. 4042. Dette er utvivlsomt forklaringen paa, at cathedraticum opføres for alle de sogne, hvor patronatsretten tilkom andre.

³ Quellensammlung VI, 262.

antallet af indbyggere i sognet, da dette sidste gav sig udslag i udbyttet af ofringer. Derfor advarede jeg Aakjær mod at drage slutninger fra *cathedraticum*slistens tal¹, og derfor kan jeg kun beklage at maatte betegne hans store arbejde med »tiendematriklen« som forfejlet. Hvad Aakjær sammenligner er ikke tiendeafgifter ca. 1250—1300 og agerareal 1682 men *cathedraticum* ca. 1250—1300 og agerareal 1682, og det er inkommensurable størrelser. Det er derfor ingen grund til at spekulere over tallene fx. for Skibby i Horns herred, der ifølge Aakjær i slutningen af 13. aarh. skal have haft 1920 td. land og 1682 kun har 1343 td. land, mens nabosognet Ferslev i samme periode fra 1920 td. land er gaaet frem til 2940 td. land.

Efterskrift. Foranstaaende er skrevet efter fremkomsten af Sv. Aakjærs første afhandling i forrige bind, men inden den anden i dette bind. Jeg ser dog ingen grund til at ændre min opfattelse af liste II som en *cathedraticum*sliste, baseret paa et groft skøn, og er ret overbevist om, at skilling-tallene i »Ribe Oldemoder« er fremkommet paa samme maade.

Summary.

The second of the two parish lists of the diocese Roskilde in the Roll of the Roskilde bishop, dating from about 1370, contains information about *cathedraticum*. This duty was paid by the parishes to the bishop of the diocese. The thesis of Svend Aakjær that the sums of the above named list are the bishop tithe of the parish is unfounded and his computation and reconstruction of the amount of acreage (arable land) belonging to each parish must be considered unwarranted.

¹ Festskrift, 126.

Forskellige Meddelelser.

Augustenborgernes og Glücksborgernes arkiver.

De hertugslægter, der stammer ned fra hertug Hans den yngre, er på mange måder kommet til at spille en afgørende rolle i Danmarks historie. Da den danske kongeslægts hovedlinie uddøde i 1863, var det en af hertug Hans' efterkommere, der besteg den danske kongetrone, og da spørgsmålet om magt og ret i hertugdømmet Sønderjylland igen som så mange gange før blev brændende, var det efterkommere efter hertugen, som blev Danmarks bitreste fjender, og som kom til at spille en afgørende rolle i den kamp, der førte til, at Slesvig blev løsrevet fra Danmark. Augustenborgernes stilling var så meget mærkeligere, som mange af denne slægts mænd tidligere havde tjent den danske konge på bedste måde, og slægtsbåndet mellem de to grene af familien påny var blevet knyttet, da hertug Frederik Christian ægtede Frederik 6.s søster Louise Augusta og prins Christian Frederik giftede sig med Christian Augusts søster Caroline Amalie.

I betragtning af den rolle, som Augustenborgerne og Glücksborgerne eller Beckerne har spillet i Danmarks nyere historie, er det klart, at der i deres arkiver må kunne forventes at være et kildemateriale, som er af den største betydning for dansk historieforskning. Hidtil har det i almindelighed ikke været muligt at benytte disse to arkiver¹, men da de nu er blevet gjort tilgængelige for forskningen, vil der være grund til at gøre opmærksom herpå og samtidig fortælle lidt om deres historie og indhold.

Det vigtigste af arkiverne er så afgjort det *augustenborgske*, som nu findes forskellige steder. Selve husarkivet, slægtens og de enkelte hertugers mere private breve og optegnelser, det såkaldte *Primkenau-arkiv*, er anbragt i Landesbibliothek i Kiel. Da Chri-

¹) En del af materialet fra Primkenau-arkivet er publiceret eller benyttet af Hans Schultz i hans bøger om hertug Frederik Christian og af Gebauer i værkerne om Christian August og hertug Frederik (8). C. F. Wegener har udnyttet arkivet, mens det var i København.

stian August i 1848 måtte forlade Augustenborg, forblev størstedelen af arkivet dér. En jernkiste, der indeholdt købe- og ægteskabsbreve samt testamenter, blev dog sammen med en kuffert overgivet til en hertugelig forpagter på Kegnæs, der gravede dem ned i sin mælkekælder. 1868/69 blev de ført tilbage til Gråsten, medtaget men ikke ødelagt af fugt. Alle de andre akter blev beslaglagt og ført til København, men tilbageleveret 1853 og 1864. Enkelte sager blev dog tilbageholdt og findes nu i Kongehusets Arkiv i Rigsarkivet. Augustenborger-Arkivet førte derefter en noget omskiftelig tilværelse, men 1870 blev det anbragt på godset Primkenau i Schlesien, som Christian August havde købt i 1853, og som blev ved med at være slægtens hovedsæde, også efter generhvervelsen af Gråsten i 1865. I årene 1888—89 blev arkivet ordnet og registreret af dr. H. Ermisch, som dengang var arkivråd i Dresden, men tidligere havde været arkivar i Breslau. I 1925 blev der med hertug Alberts tilladelse trykt en summarisk fortegnelse over arkivet, udarbejdet af statsarkivråd Erich Graber i Breslau på grundlag af Ermisch' registratur¹. I oversigten specificeres brevskrivernes navne, og da der desuden findes et udførligt register hertil, er det let at fastslå, om der findes breve fra en bestemt person, mens fortegnelsen over de rent saglige afdelinger er meget summarisk.

I betragtning af arkivets store betydning for den slesvig-holstenske forskning er det klart, at man i historiske kredse måtte ønske, at arkivet kunne blive overført til Slesvig-Holsten og blive gjort almindelig tilgængelig for forskningen. Dr. Ludwig Ahlmann førte forhandlinger med hertug Ernst Günther derom, men inden der blev truffet nogen endelig bestemmelse, døde hertugen i 1921. Den succederende hertug, hans fætter Albert, havde ingen særlig interesse for Slesvig-Holsten, og det var i begyndelsen umuligt at vinde ham for tanken om at føre arkivet tilbage til hertugdømmerne. Ved arkivaren dr. Boysens utrættelige arbejde lykkedes det tilsidst at overtale hertug Albert til at testamentere arkivet til det slesvig-holstenske Landesbibliothek i Kiel, dog på den betingelse, at det først måtte gøres offentlig tilgængeligt 20 år efter hertugens død, og at det skulle forblive en samlet enhed. Når det blev biblioteket og ikke det preussiske statsarkiv i Kiel, der fik arkivet, skyldes det formodentlig, at Ernst Günther havde næret afsky for »die preussischen Behörden«. Hertug Albert døde 27. april 1931, og med ham uddøde denne gren af den gamle her-

¹) Das Herzoglich Schleswig-holsteinische Hausarchiv zu Primkenau in Schlesien (Die Inventare der Nichtstaatlichen Archive Schlesiens Kreis Sprottau. Codex Diplomaticus Silesiæ XXXI (1925), 105—43.

tugslægt. Det viste sig, at testamentet af formelle grunde ikke var retsgyldigt, men den tyske kronprins, som overtog Primkenau efter prins Albert, gav alligevel sin tilladelse til, at dets bestemmelser blev udført, og allerede i 1931 overførtes arkivet til Landesbibliothek¹, hvor det nu fra 1. april 1951 er gjort tilgængeligt for historikerne², dog med den indskrænkning, at direktøren for biblioteket skal give sin tilladelse til benyttelsen. Efter hvad der fra Landesbibliotheks side er oplyst overfor mig, kan man regne med, at de eneste indskrænkninger med hensyn til arkivets tilgængelighed udelukkende skyldes rent praktiske forhold i forbindelse med de vanskelige opbevaringsforhold, og danske forskere vil få adgang til arkivet på lige fod med tyske.

Af den trykte fortegnelse fremgår det, at arkivet i det store og hele er delt efter de regerende hertuger. Det synes kun at indeholde få ældre akter fra tiden før Frederik Christian II (1765—1814). Fra hans tid er der bevaret en meget omfattende korrespondance. Mange af korrespondenterne er danske, og en del tilhører universitetskredse. Af politiske akter er der forholdsvis få (bl. a. om det svenske tronfølgervalg). I Christian Augusts arkiv findes foruden en omfattende korrespondance en række politiske akter og krigsarkivet 1848—51 samt vigtige dele af den provisoriske regerings og statholderskabets arkiv 1848—51. I hertug Frederik (8).s arkiv findes foruden korrespondance og politiske papirer den slesvig-holstenske landsregerings arkiv 1863—66. Af Ernst Günthers arkiv er kun en lille smule omtalt i fortegnelsen.

Da Ermisch ordnede arkivet, udskød han en del akter, som efter hans skøn var af ringere betydning. De er senere ad omveje kommet til det preussiske statsarkiv, nu *Landesarchiv på Gottorp slot*, efter at genraldirektøren for de preussiske statsarkiver havde købt dem i 1932. Det drejer sig om forskellige sager vedr. hofforvaltningen og stutternet, væsentligst fra 1800-årene. Desuden omfatter samlingen en række »Statuta und acta publica«, beretninger til hertugen fra embedsmænd, skrivelser til hofråd Andersen, hofskriver Hattesen og hofråd Bahrt. Under krigen lå akterne i statsarkivets kælder, og da bygningen var blevet ramt af bomber, blev de stærkt medtaget af fugt, nogle blev totalt ødelagt.

¹) Landesbibliothek, der fandtes på slottet i Kiel, blev på et ret tidligt tidspunkt ramt af en bombe, men arkivet tog heldigvis ingen skade og kom også gennem resten af krigen uden tab.

²) Se Schleswig-Holstein, 1951, 75 f. og indledningen til den trykte fortegnelse. Jfr. Zeitschr. der Gesellsch. f. schleswig-holst. Geschichte, I.IV, 1924, 491—93 og smst. LXXVI, 201—6, hvor Landesbibliotheks direktor, Olav Klose, har givet en redegørelse for forhandlingerne om arkivets aflevering.

Det var langtfra hele det augustenborgske arkiv, der i sin tid blev overført til Primkenau, idet næsten alle sager vedrørende administration og selve godsets arkiv forblev på godserne. En del af dem kom senere til statsarkivet, hvorfra de ved arkivudvekslingen i 1936 blev afleveret til *Landsarkivet i Åbenrå*. Resten kom til landsarkivet fra Gråsten slot og sammen med Sønderborg amtsarkiv. Dette arkiv, som er meget lidt udnyttet, indeholder enkelte sager, som man ville have ventet at finde i Primkenau-arkivet. Iøvrigt findes der i administrationsakterne mange bidrag til forståelse af hertugernes historie, landbrugsakterne kaster således lys over Frederik Christians hårdhed overfor de livegne fæstebønder¹, mens en del akter belyser Christian Augusts forhold til sprogsagen. Summarisk fortegnelse over dette arkiv i Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele* (Vejl. Arkivreg. VI, 1944, 159—161).

Det kan også nævnes, at der på *Gisselfeld* findes en del breve fra Frederik Christian og Christian August, hertuginde Louise Augusta og prins Frederik af Nør. Christian August var jo gift med Louise Danneskiold-Samsøe².

Den ældre *glücksborgske* linie uddøde i 1779. Dens arkiv blev i 1786 ført til København og indlemmet i Geheimarkivet. En del af arkivet afleveredes til Preussen i 1874, men ved den dansk-tyske arkivudveksling i 1936 fik Danmark arkivet tilbage med undtagelse af enkelte lokalakter fra Angel, der nu er i Landesarchiv på Gottorp (afdeling 21). I 1825 fik Friedrich *Wilhelm* Paul Leopold, prins af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck, overdraget slottet Glücksborg med titel af hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg. Han blev stamfader til den yngre glücksborgske linie, der i 1863 med hans søn Christian 9 besteg den danske trone. Denne linies arkiv findes på Glücksborg slot i et stort skab, der er anbragt i et lille værelse ved siden af kirken. Slottet er nu under opsyn af prins Friedrich Ferdinand, en fætter til hertug Friedrich. Professor Aage Friis aflagde kort før sin død et besøg på slottet, først og fremmest for at få klarhed over, om prins Hans' erindringer fra 1863 fandtes der. Hans undersøgelser var meget kortvarige, og i november 1950 besøgte jeg derfor Glücksborg efter anmodning af Videnskabernes Selskabs arkivkommission og med hertug Friedrichs og prins Friedrich Ferdinands tilladelse. Det viste sig, at der forelå en ældre registratur over arkivet, udarbejdet af prins Hans i 1875. Denne fortegnelse blev nu ført videre af prinsen, idet

¹) Se Johan Hvidtfeldt i Sdj. Månedsskrift, 1950, 15—28.

²) Kommissionen til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie. Beretning 1931, 2. Fortegnelse over Gisselfeld-arkivet i Rigsarkivet.

alle de foreliggende akter blev registreret med undtagelse af nogle arkivalier vedr. slottets økonomi og en del korrespondancesager fra 1800-årene, bl. a. nogle breve fra det danske kongehus og fra landgreve Carl af Hessen. En afskrift af denne registratur findes nu i Rigsarkivet. Prins Friedrich Ferdinand er meget historisk interesseret, en arv fra hans fader prins Albert, der har skrevet et større værk om slægtens historie. Han udtalte, at arkivet ville være tilgængeligt for den videnskabelige forskning.

Arkivet går i det væsentlige tilbage til slutningen af 1700-årene, altså lidt før den senere hertug Wilhelm i 1804 trådte i dansk militærtjeneste, og hans fader Friedrich Carl Ludwig i det følgende år flyttede til det danske monarki. En stor del af arkivet omfatter hertugslægtens familiekorrespondance eller brevveksling med andre fyrstehuse, bl. a. med prins Christian Frederik, den senere Christian 8. Materialet er særlig værdifuldt fra hertug Wilhelms tid, og der findes heri bl. a. breve fra hans svigerforældre, landgreve Carl af Hessen og dennes gemalinde. Særlig interesse må hans beretning om deltagelsen i Wienerkongressen formodes at have. Hans breve fra Wien til Carl af Hessen findes også i arkivet, men de er kendt af forskningen, idet de er trykt af Edvard Holm i *Danske Magazin* 6. r., I, 247—306 efter en afskrift, taget af prins Hans. En særlig afdeling vedrører hertugens udsendelse i 1811 til den afsatte kong Gustav IV Adolph af Sverige. Nævnes kan også en del korrespondance med hertugen af Augustenborg. I arkivet findes ligeledes prins Hans' erindringer 1825—62. Erindringerne fra 1863, som blev eftersøgt af Aage Friis, og som formentlig har indeholdt bidrag til de skæbnesvangre begivenheder i tiden umiddelbart før krigens udbrud, har ikke været på Glücksborg, men i København, hvor de i den nyeste tid er gået tabt, efter hvad prins Friedrich Ferdinand har fået oplyst. Prins Hans har også skrevet et værk i to bind: *Erinnerungen aus dem Leben des Herzogs Friedrich Wilhelm Paul Leopold zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Beck und seiner Gemahlin Louise Caroline*. Fra forskellige medlemmer af hertugslægten foreligger en række dagbogsoptegnelser, bl. a. fra hertug Friedrich Carl Ludwig, hertug Wilhelm, hertuginde Louise Caroline og prins Julius.

Selvom Glücksborg-arkivets historiske værdi selvfølgelig er langt mindre end Primkenau-arkivets, og dets indhold næppe vil kunne revolutionere opfattelsen af Danmarkshistorien, er der dog ingen tvivl om, at der her findes værdifulde bidrag til dansk historie, ikke mindst i første halvdel af 1800-årene. For dansk historieforskning betyder frigivelsen af de to hertugelige arkiver, at nye, frugtbare arbejdsmarker nu kan dyrkes op.

Johan Hvidtfeldt.

**Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie
1887 - 28. januar - 1952.**

Da Marcus Rubin i 1915 i en artikel i »Tilskueren« overfor en større læserkreds slog til lyd for betydningen af kildekrifters udgivelse, tog han sit udgangspunkt i et lige udkommet bind af Rigsarkivets store publikation: »Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold«. I sine indledende bemærkninger ytrede han om fremkomsten af det nye bind, at noget mindre opsigtsvækkende lod sig ikke tænke, »noget fjernere fra dagen og tiden ikke heller«. Selv de forholdsvis få, som fik bogen i hænde, vilde, mente han, stille den hen på deres reol, indtil de fik en speciel brug for den. Men, det var værd at læse den igennem, hævdede han, thi vel var det ikke historieskrivning, men det var egentlig noget, der var bedre. Kildematerialet bragte os fortiden langt nærmere, end nogen fortælling kunde gøre det.

Rubins lovtale over udgaver af historiske kilder er det rimeligt at drage sig til minde, når et udgiverselskab som Kildekriftselskabet i år kan se tilbage på trekvart århundredes virksomhed. Det var ganske vist en af Rigsarkivets publikationer, som Rubin valgte som genstand for sine betragtninger, men disse er jo af almindelig karakter. For resten har både Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Kildekriftselskabet lod og del i »Kancelliets Brevbøger«; disse blev nemlig for tiden til og med 1550 udgivne af nævnte selskaber.

Selv om flere og vigtige kildepublikationer helt skyldes enkeltpersoner, er en væsentlig part af den historiske udgivervirksomhed i nyere tid dog knyttet til en institution som Rigsarkivet (Gehejmearkivet) og de nævnte udgiverselskaber. Institutionen og selskaberne giver udgiverne det nødvendige rygstød og yder samtidig over for de bevilgende myndigheder en garanti for, at udgaven er videnskabelig forsvarlig og udgiveren kvalificeret til det påtænkte arbejde. Dette er af så stor betydning, at eventuelle skavanker i forbindelse med disse udgiverformer må tages med i købet.

Det er ikke meningen her at foretage nogen »mandjævning« mellem de tre nævnte institutioner og deres udgivervirksomhed. Det vil også i mange tilfælde være vanskeligt at vurdere en udgaves betydning i forhold til en anden. Kun så meget skal siges, at Kildekriftselskabet trods sin »ungdom« hævder sig meget smukt i forhold til de to ældre.

Da Kildekriftselskabet i 1927 så tilbage på en halvhundredårig virksomhed, udsendte *Kr. Erslev* en kort beretning: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie i dets første 50 Aar. 1877—

1927. Der fandtes i denne en fortegnelse over alle de af selskabet i nævnte tidsrum udgivne eller forberedte skrifter, og hertil skal jeg stort set henvise. Erslev betonedede navnlig det arbejde, som selskabet havde gjort for udgivelsen af kilderne til dansk middelalderhistorie. I øvrigt anførte han med rette — og denne bemærkning finder også anvendelse for de siden da forløbne 25 år — at listen over de udgivne skrifter gjorde et broget indtryk: Man havde ikke fulgt en samlet plan, men havde måttet »regne med de kræfter, der var til stede, og de opgaver, de egnede sig til og var villige til at tage op«.

Allerede i 1915 havde selskabet besluttet en fortsættelse for tiden 1451—1513 af *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Denne fortsættelse: Series secunda (2. række) blev udgivet ved *William Christensen*. Arbejdet med udarbejdelsen af dette værk ligger væsentlig i tiden før 1927, men udgivelsen af de 9 store bind skete i årene 1928—39. Næsten hvert år udkom altså et bind, og man må beundre den flid og arbejdskraft, den nøjagtighed og kundskabsfylde, hvorom dette udgiverstorværk bærer vidne. William Christensen indtager ubestridt pladsen som selskabets betydeligste udgiver. Hans værk hører sikkert til de allermest benyttede, men om det ligefrem er blevet læst af mange fra blad til blad, sådan som Rubin opfordrede til med »Kancelliets Brevbøger«, er måske ikke givet. Jeg skal dog nævne, at afdøde godsejer J. Estrup, en søn af konseilspræsidenten, ved modtagelsen af et af Repertoriets bind skrev til udgiveren, at han kastede alt, hvad han havde af anden læsning til side, »enten det er »Cant«, »Skibet«, »Sandalmagerne« . . . ja, jeg lukker for »Radio«, for at kunne læse Repertoriet igennem.

Når man betænker Kildeskriftselskabets store arbejde for udgivelsen af danske middelalderlige kilder, synes man, at det havde været naturligt, om dette selskab var kommet til at stå som udgiver af »Diplomatarium Danicum«. De første forberedende arbejder til dette skete også i Kildeskriftselskabet, men personlige divergenser medførte, at udgivelsen af Diplomatariet blev overtaget af Sprog- og Litteraturselskabet.

Sine traditioner m. h. t. udgivelsen af middelalderlige kilder har vort selskab derimod videreført ved planlæggelsen og påbegyndelsen af en udgave omfattende samtlige *Danske middelalderlige Regnskaber*. I 1935 tog man initiativet til at få udarbejdet en udførlig registratur over disse, hvad der i de følgende år skete ved Aksel E. Christensen. Efter at registraturen var færdig, førtes en længere drøftelse om principperne for den planlagte udgave, bl. a. om muligheden af at opstille regnskaberne i tabellarisk form og

om grupperingen af de forskellige regnskaber. Under hensyn til udgavens omfattende karakter er det givet, at det vil tage lang tid at få realiseret den store plan. Det vil i høj grad afhænge af de kræfter, som selskabet råder over. Det er dog foreløbig lykkedes i 1944 at få udgivet 1. halvbind af 1. række, der omfatter »Hof og Centralstyre«, og 2. og sidste halvbind kan ventes udsendt i 1952. Af 2. række, der skal omfatte lensregnskaberne, er 1. bd. under trykning. Yderligere forberedes der en udgave af Roskildebispens jordebog fra 1370. Denne er ganske vist trykt i *Scriptores rerum Danicarum*. VII (1792), men denne udgave kan langt fra tilfredsstille moderne forsknings krav. At en nyudgave er stærkt påkrævet, fremgår bl. a. af den i Festskriftet til Erik Arup (1946) og Historisk Tidsskrift 11. r. II mellem C. A. Christensen og Svend Aakjær førte drøftelse.

I forbindelse med udgaven af disse middelalderlige kilder skal nævnes det lille af *Kr. Erslev* i 1928 udgivne skrift *Svaning-Hvitfeld*. Svanings Danmarkskrønike 1241—1282, sammenstillet med Hvitfeld og kildemæssigt oplyst. Denne udgave falder i øvrigt lidt uden for Kildeskriftselskabets sædvanlige publikationer, der omfatter kilder og ikke historieskriveres behandlinger.

For det 16. og 17. århundredes vedkommende har selskabet i de sidste 25 år offentliggjort en række betydningsfulde kilder og forberedt eller planlagt udgivelsen af andre. Således udgaves 1934 *Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534—1540*, og i årene 1929—41 udkom den navnlig for den nordiske syvårskrigs historie vigtige udgave af *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre* (3 bd.). *Frederik II.s Enke Dronning Sophies Kopibøger 1588—1617* offentliggjordes 1937 og et supplementsbind til C. F. Brickas og J. A. Fridericias i årene 1878—91 udgivne 7-bindsværk *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* i 1947. Stødet til denne sidste udgave blev givet ved den 1921 af museumsdirektør O. Andrup hos grev Alexander Kálnoky i Ungarn fundne store samling af originalbreve fra Christian IV til Korfits Ulfeldt. Disse udgør hovedparten af supplementsbindet.

For Sønderjyllands historie er den af selskabet påbegyndte udgave af *De Hansborgske Registranter*, d. v. s. uddrag af de i hertug Hans den ældres kancelli førte kopibøger 1543—80, af særlig interesse. Hidtil er dog af den til 5—6 bd. beregnede udgave kun to bd. trykte: 1. bd., der omfatter forordninger 1544—1580, gængivne in extenso, udkom 1943, 2. bd., der indeholder breve i uddrag 1543—49, udkom 1949.

En naturlig fortsættelse af dronning Sophies kopibøger vil en

udgave af *Prins Christian (V.)s breve* for tiden 1626—47 være. Christian IV.s søn, den udvalgte prins, kaldet Christian V (d. 1647), stod ligesom sin farmoder gennem længere tid for styret i »Smålandene«. Afdøde E. Marquard udarbejdede for selskabet inden sin død manuskript til en sådan udgave for tiden til og med 1645. 1. bd. af udgaven er nu under trykning, idet J. O. Bro-Jørgensen har påtaget sig arbejdet med tilrettelæggingen af manuskriptet til trykning, korrekturlæsning m. m.

Under forberedelse har selskabet en fortsættelse for tiden 1648—60 af Kr. Erslevs udgave: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie*. Endelig har man planer om en udgave, hvortil allerede en del manuskript foreligger, af *Kongens rettertingsdomme* 1537 ff.

Mindre omfattende — navnlig når man tager det stadig voksende kildemateriale i betragtning — er, hvad selskabet har udrettet for det 18. århundrede. 1930 fuldendtes den 1915 påbegyndte udgave af *Luxdorphs Dagbøger*, omfattende særlig tiden 1757—88, og 1927—41 udsendtes de 5 bd. *Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772*. Udvalg af dens Papirer og af samtidige Brevsamlinger til Oplysning om Struensee og hans Medarbejdere. Selskabet nærer en overgang planer om også at udgive et udvalg af *Johan Bülow's* på så mange steder spredte *papirer* (Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek, Sorø Akademis bibliotek og Sanderumgård). Det var i forbindelse med disse planer, at man i 1934—39 fik udarbejdet en udførlig registratur ved J. O. Bro-Jørgensen over papirerne. Maskinskrevne eksemplarer af registraturen er blevet leveret de institutioner, hvor de Bülow'ske papirer opbevares.

Med emne fra det 19. århundrede foreligger endnu ikke nogen publikation fra selskabets side. Imidlertid er der vedtaget en udgave af udenrigsminister *Niels Rosenkrantz' dagbog fra Wienkongressen 1814—15*. Den på fransk førte dagbog er af forholdsvis beskedent omfang, og selskabet venter at kunne udsende værket i jubilæumsåret. Ved sit betydningsfulde emne og den internationale interesse, som det forhåbentlig vil kunne afvinde, egner denne udgave sig godt til at være den første med emne fra det 19. århundrede. Det er sikkert at vente, at den vil få efterfølgere i det kommende kvart århundrede.

Af Kr. Erslevs før nævnte beretning fra 1927 om selskabets første 50 år fremgik det, at selskabet da havde udgivet 20 skrifter (et enkelt dog ikke afsluttet) på i alt 40 bind (skal være 41), medens 4 var under forberedelse. Nu — 25 år efter — har selskabet udgivet yderligere 7 værker samt påbegyndt udgivelsen af 2 og har

3—4 under forberedelse. Mod de 40(41) i 1927 udgivne bind står 1952 i alt 67 bind Rent talmæssigt svarer det sidste kvart århundrede således ret godt til de to foregående. Det er vel rimeligt at nævne dette, selv om kvantitet og kvalitet jo ikke er kongruente størrelser.

I selskabets administration skete der ved de 1932 besluttede nye vedtægter en betydningsfuld forandring. Selskabet havde tidligere et forretningsudvalg på tre medlemmer (sekretær, kasserer og 3. medlem), hvoraf 1 medlem afgik hvert år, og intet kunde sidde længere end 3 år, d. v. s. ikke fortsætte ud over de 3 år, men nok efter et ophold atter vælges ind. Dette forretningsudvalg afløstes af en fast bestyrelse, valgt på tre år og med mulighed for genvalg. I henhold til vedtægterne kan der ydes honorar til sekretæren. De nye vedtægter afskaffede endvidere den tidligere betingelse for medlemskab: bopæl i København, og lettede indvalg af nye medlemmer. Derimod forblev reglerne for udgivelse de samme som tidligere: forslagene drøftes på medlemsmøder, der nedsættes et udvalg på to medlemmer til at gøre indstilling til selskabet, og efter forslagets endelige vedtagelse virker nævnte to medlemmer som tilsynsudvalg ved udgivelsen.

Da Kildeskriftselskabet i 1877 stiftedes, udgjorde medlems-tallet 13. I 1927 var der 19 medlemmer, og i dag tæller det 21. Mellem 1927 og 1952 er der optaget i alt 18 nye medlemmer. Af medlemmerne i 1927 er 15 døde, af senere indvalgte 1 (Albert Olsen). Selskabets ældste nulevende medlem er *M. Mackeprang*, der optoges i 1902 og således kan fejre 50-årsjubiliæum som medlem af selskabet. Gennem lang tid (1932—1948) har han i øvrigt virket som selskabets revisor.

I modsætning til Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie har Kildeskriftselskabet ikke karakter af et »akademi« — dets medlemstal er heller ikke begrænset — men det er planlagt som et arbejdende selskab, hvor alle medlemmer fremmer selskabets udgivervirksomhed — direkte eller indirekte. Direkte sker det, hvor medlemmer selv virker som udgivere, hvad der i dette tidsrum har været tilfældet med en halv snes. Yderligere har to ikke-medlemmer haft udgiverarbejder for selskabet. Indirekte sker det navnlig ved, at selskabets medlemmer overtager hvervet som medlem af tilsynsudvalgene ved de forskellige udgaver. Så godt som alle medlemmer har også siddet i eet eller flere tilsynsudvalg. Tilsynet er ofte udført vederlagsfrit og ellers mod et beskedent honorar.

Som følge af det stærkt ændrede prisniveau har selskabets

udgivervirksomhed i de sidste 25 år krævet meget betydelige beløb i forhold til den foregående periode. Selskabet har al grund til at udtrykke sin taknemlighed overfor de fond og myndigheder, der ved bevillinger har skaffet disse store beløb til veje. Som det fremgår af Erslevs beretning, modtog selskabet i dets første 50 år omtrent lige store bevillinger fra Carlsbergfondet og undervisningsministeriet. Dette forhold har i de sidste 25 år forskudt sig til »ugunst« for staten, idet Carlsbergfondet har ydet langt broderparten¹. Carlsbergfondets samlede bevillinger har udgjort kr. 185.329, undervisningsministeriets kr. 46.320 + kr. 5.998 fra arbejdsministeriet. Det skal nævnes, at ministeriets årlige understøttelse, der var kommet helt ned på godt 1.000 kr., fra 1950 forhøjedes til kr. 3.000. Forholdsvis er dette dog lavere, end hvad der i foregående periode blev selskabet til del. Imidlertid har ministeriet ved en bestemt lejlighed (udgivelsen af De Hansborgske Registranter) ydet selskabet en særlig understøttelse (en 5-årig bevilling på i alt kr. 10.000, givet i 1939).

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse har som tidligere bevilget selskabet en række understøttelser, i alt 11.000 kr., der navnlig er brugt til forberedelse af udgiverarbejder. Fra det Finneske legat har selskabet modtaget bevillinger på tilsammen 10.500 kr.

Endelig skal nævnes, at Kildeskriftselskabet er parthaver i det i 1944 på privat initiativ stiftede Dansk historisk Fællesfond og herfra i de sidste 5 år har modtaget i alt 2.906 kr.

Selskabets bogsalg har indbragt et ikke ubetydeligt beløb: 13.447 kr. og renter et noget lignende, nemlig 11.955 kr.

Som en følge navnlig af, at man i 1932 gik over til at yde sekretæren honorar (300 kr. årlig), har selskabets administration krævet større beløb end i de første 50 år, i hvilke den kostede i alt ca. 1.035 kr.! Alligevel tør det siges, at administrationen har været sparsommelig; den har kun lagt beslag på en ringe brøkdel (knap 2,4 %) af de beløb, som selskabet har forvaltet.

På grund af de store understøttelser, som er givet til skrifternes udgivelse, har det været rimeligt at sætte prisen på disse lavt. Værkerne, der som tidligere har været i hovedkommission hos G. E. C. Gad, har stort set — i betragtning af deres videnskabelige karakter — fundet god afsætning, et par enkelte er blevet udsolgt (Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve (dog ikke det

¹ De følgende tal skyldes selskabets kasserer, Georg Galster. Tallene omfatter kun udbetalte beløb. Hertil kommer en række endnu ikke hævede, større bevillinger fra Carlsbergfondet og en enkelt bevilling fra Rask-Ørstedfondet.

1947 udkomne supplementsbind), Lunde Domkapitels Gavebøger, 1. hæfte af Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen). Oplaget har som regel været omkring 300 ekspl., Repertoriet dog på 500 ekspl.

Ser man på de betydelige beløb, udgivervirksomhed kræver, kunde man måske fristes til at spørge, om disse penge var kommet til større nytte, såfremt de var brugt til historiske undersøgelser eller fremstillinger. Noget eksakt svar herpå kan ikke gives, og det vil formodentlig altid komme til at bero på en skønsmæssig afgørelse, om man skal støtte en »udgave« eller en »fremstilling«. Men så meget tør fastslås, at en kvalificeret udgivervirksomhed er nødvendig både som grundlag for universiteternes historiske undervisning og for historisk forskning i almindelighed. Hvilke uvurderlige skatkamre for denne har f. eks. ikke udgaver som Repertoriet eller Kancelliets Brevbøger udgjort!

Noget af en skonssag vil det også være, hvordan man vil bedømme den åndelige indsats ved henholdsvis en fremstilling og en udgave. I virkeligheden stiller også en kvalificeret udgivervirksomhed store krav til de pågældende. Først og fremmest en aldrig svigtende nøjagtighed og omhyggelighed. Dernæst en stor læsefærdighed, hvad enten det gælder middelalderlige regnskaber eller Christian VIII.s dagbøger. En sådan færdighed forudsætter et udstrakt kendskab til ord og begreber og tit til adskillige fremmedsprog. Endvidere må man sætte sig ind i det pågældende tidsrums historie, og den viden, der bliver nedlagt i kommentar, noter og registre, er ofte erhvervet gennem indgående undersøgelser. Dog skal man, som det også er advaret imod¹, naturligvis ikke bruge en udgave til heri at offentliggøre historiske undersøgelser eller lade noterne svulme op til afhandlinger.

Det kan forhåbentlig siges, at Kildeskriftselskabet ved dets udgivervirksomhed også i de sidste 25 år har søgt efter evne at opfylde nævnte krav. Som et forbillede her skal nævnes Repertoriets udgiver, afdøde William Christensen, medlem af selskabet fra 1895 til sin død i 1949. Stort set tør vi også sige, at selskabets udgivervirksomhed har omhandlet vigtige og betydningsfulde opgaver. Det drejer sig både om dem, det er lykkedes at føre til ende, og om dem, der endnu er uafsluttede eller på forberedelsernes stadium. Lidt mange er der måske af de sidste, kan man synes, men vi håber på ikke blot at se disse gjort færdige i løbet af det

¹ Se Report on edition of modern historical documents i Bulletin of the Institute of Historical Research. Vol. III. Nr. 7. 1925.

næste kvart århundrede, men også planerne lagt til nye arbejder. Selvsagt forudsætter dette et fortsat godt samarbejde blandt medlemmerne og iver hos disse efter at fremme selskabets, for dansk historieforskning så vigtige formål.

Holger Hjelholt

Den niende internationale historikerkongres - Det nordiske historikermøde i Gøteborg - Universitetsmødet paa Lysebu.

Den niende internationale Historikerkongres, der afholdtes i Paris i dagene 28. august—3. september 1950 fik sit præg af den internationale historikerkomités og den franske organisationskomités bestræbelser for at komme bort fra det kaotiske og tilfældige, der har været et kendetegn for tidligere kongresser med hensyn til æmnedækning og foredragsholdere. Overensstemmende med ønsker fremsat paa kongressen i Zürich i 1939 traf komitéen beslutning om, at en række vigtige omraader af historien skulde gøres til genstand for drøftelse paa kongressen paa grundlag af paa forhaand udarbejdede, trykte og til kongresdeltagerne rundsendte rapporter. Disse rapporter, der saa vidt gørligt skulde forfattes af fremtrædende specialister indenfor de forskellige æmnekredse, skulde først og fremmest give oversigter over forskningens stade paa de forskellige felter i haab om, at de kunde danne udgangspunkt for en diskussion om problemstillinger og fremtidens forskningsopgaver.

Da kongresdeltagerne i juli 1950 fik tilsendt et digert bind indeholdende disse rapporter, saas det, at vel havde det været muligt at fastholde rammerne for det lagte program, hvorefter nedennævnte syv sektioner skulde indbefattes i de af rapporter dækkede omraader: Disse var: 1. Antropologi og Demografi, 2. Idéhistorie, 3. Økonomisk Historie, 4. Social Historie, 5. Kulturhistorie, 6. Institutionshistorie og 7. Politisk Historie. Derimod manglede adskillige perioder indenfor næsten alle sektioner. Kun for sektionen Antropologi og Demografi var det lykkedes at dække alle perioder (oldtid, middelalder, den nyere og nyeste tids historie) med rapporter og dertil at føje en indledende betragtning med drøftelse af principielle og generelle spørgsmaal.

Der vil sikkert fra alle sider være enighed om, at de grene af den historiske forsknings omraade, som man havde udvalgt til at lade behandle i rapporter, af næsten alle moderne historikere betragtes som særligt betydningsfulde, men det kan ogsaa ind-

vendes, at grænserne mellem netop flere af disse er flydende. Dette gælder saaledes den saare vanskelige afgrænsning af social historie fra økonomisk historie og ogsaa fra kulturhistorien (*histoire de la civilisation*), der i hvert fald efter nogle historikeres opfattelse grænser op til social historie. Heller ikke demografien kan naturligvis ganske holdes ude fra økonomisk og social historie. Ogsaa visse sider af idéhistorien kæder sig naturligt sammen med disse discipliner. En uundgaaelig konsekvens af dette maatte blive, at samme æmne faktisk kom til behandling i flere sektioner. En anden svaghed var, at det havde vist sig umuligt at faa særlige kapaciteter til at skrive alle rapporterne. Det skyldtes vel i nogle tilfælde, at saadanne ikke fandtes eller ikke havde mulighed for at deltage i kongressen. Politiske forhold hindrede bl. a., at flere lande repræsenteredes paa kongressen. Det kan dog med glæde konstateres, at den polske historiker, professor Malowist, havde været i stand til at skrive en af rapporterne (*Histoire Sociale. époque contemporaine*)¹, selv om han var forhindret i at komme til stede og deltage i den deraf foranledigede diskussion.

Af de rapporter, der gav anledning til den livligste og mest interessante diskussion kan nævnes Cipollas, d'Hondts, Postans og Wolffs fællesrapport vedrørende middelalderens demografi, professor Postans over middelalderlig økonomisk historie og professor Saporis om socialhistorie indenfor samme tidsperiode. Endelig ogsaa professor Pierre Renouvins rapport vedrørende *Histoire des Faits Politiques, époque contemporaine*. Om alle disse tre fremtrædende historikere gælder, at de enten i første række behandlede sider af deres æmne, som de i deres forskning selv fortrinsvis havde beskæftiget sig med eller saadanne sider, som de fandt det mest i tidens aand særligt at trække i forgrunden. Interessant er saaledes, at professor Renouvin i sin rapport, bortset fra en indledning med principiell drøftelse forfattet med ægte fransk klarhed, egentlig kun behandler tre spørgsmaal: *La sociologie électorale, le personnel politique et administratif et le rôle des hommes d'état*. Pierre Renouvins rapport om problemer i studiet af indrepolitisk historie i moderne tid slutter sig ejendommelig nært til de i de øvrige sektioner diskuterede problemer og virker som en værdig afslutning paa sektionsrapporterne. Men enheden i mangfoldigheden hindrer dog ikke, at man kan mene, at rapportsystemet var overdimensioneret og at færre æmner sat

¹ Professor Malowists rapport er i virkeligheden en højt interessant oversigt over ændringerne i Polens sociale og økonomiske struktur i løbet af 15. og 16. aarh. (*IXe Congrès International des Sciences Historiques I Rapports*, 305—322).

under debat og færre rapporter sikkert vil være at foretrække paa den næste kongres, der skal finde sted i Rom i 1955.

Eftermiddagstimerne holdtes aabne for frit tilmeldte foredrag. Det vil føre for vidt her at gaa i enkeltheder. Det kan dog nævnes, at Danmark var repræsenteret med fire foredrag, der holdtes af afdøde direktør, dr. Poul Nørlund, professor Adam Afzelius, lektor, dr. Knud Hannestad og af professor Astrid Friis¹.

Af ganske anden karakter var det nordiske historikermøde, som afholdtes i Göteborg i dagene 8.—11. august 1951. Den faste plan, som savnedes paa kongressen i Paris — hvor en foredragsholder ofte maatte erfare, at der ingen var til at præsidere i den sektion, hvor han skulde holde sit foredrag — var her til stede i fuldt maal, selv om usynlig for de fleste mødedeltagere. Mødets præsident, professor Curt Weibull, og hans stab af medhjælpere tilkommer æren derfor og bør have en oprigtig tak. Foredragenes antal var paa forhaand begrænset til 25. Heraf holdtes fem paa plenarmøder, hvorved vanskelige valg mellem foredrag undgikkes for mødedeltagerne. Foredragsmosaikken havde et klart mønster. Efter professor Curt Weibulls aandfulde indledningstale om historieforskningens opgaver og væsen og nordiske historikeres særlige forpligtelser holdt professor Jacob Worm-Müller mødets første foredrag om *Karl Staff, W. C. Brögger og stortingets adresse 19. juni 1905*. Det var en kompliment til historikeren Jacob Worm-Müller, til Norge som hjemsted for det sidste historikermøde og til Norge i sig selv. Vi andre maa komplimentere for valget af dette foredrag, som det hvormed kongressen aabnedes. Næppe noget æmne turde det derefter anses for umuligt at drøfte mellem nordiske historikere. De andre foredrag, holdt paa plenarmøder, var professor Sture Bolins om *Skattepenning och Plogpenning i Medeltidens Danmark*, i virkeligheden en helt international undersøgelse, som danske historikere i øvrigt allerede sidste foraar havde faaet forelagt i bredere form. En prøve paa hvorledes historisk metode ogsaa kan anvendes paa helt moderne stof, var professor Erik Lönnroths foredrag om *Sverige og rådkrisen i Nationernes förbund mars 1926*. Æmnet for undertegnede foredrag var *Danmark og Europa i sekstende aarhundrede*.

Til at holde kongressens afsluttende foredrag var valgt professor Eric Anthoni, som en kompliment til Finland, fra hvis side,

¹ IXe Congrès International des Sciences Historiques I Rapports 1950, 1—646; II Actes 1951.

der under mødet var fremsat en indbydelse til at holde næste nordiske historikermøde i Aabo (i 1954). Æmnet: *Det finlandske medeltidsfrälsets upphov och sammensättning* var fortræffeligt valgt, og man kunde ønske sig en internordisk diskussion om netop et saadant æmne for at konstatere eventuelle ligheder eller forskelligheder i udviklingen paa disse omraader i de forskellige nordiske lande.

Ogsaa sektionsforedragene bød paa meget af interesse. Blandt disse skal særlig nævnes professor Juttikulas om *Tegskiftets tilkomst*, professor Ernst Söderlunds om *Trävaruexportens genombrott i Sverige*, professor Halvdan Kohts om ærkebiskop *Olav Engelbriktsen*, dr. Jerker Rosens om *Sturemorden*, og dr. Sven A. Nilssons om *Länen och godsen i kampen mellan Sigismund och hertug Karl* og cand. philol. Magne Skodvins om *Dei tyske og fransk-britiske planarne om militære operasjoner i Skandinavien, etter den finsk-russiske freden* (13. mars—9. april 1940). De danske foredragsholdere var professorerne Aksel E. Christensen og Troels Fink, der talte henholdsvis om *Erik af Pommerns danske Kongemagt* og *De svensk-norsk-danske alliance-forhandlingers sammenbrud i efteraaret 1863*, overarkivar, dr. Holger Hjelholt, der talte om *Grundtvig i den danske Rigsdag*, og dr. Georg Nørregaard, der talte om *Kielerfreden 1814*. Til slut skal nævnes, som den eneste af vore unge historikere, som det havde været muligt at placere, magister Svend Ellehøjs foredrag om *Trekongerslaget i Øresund aar 1000*.

Göteborgskomitéen havde lagt en smuk ramme om mødet med festlig modtagelse 8. august om aftenen, festmiddag efter indbydelse af Göteborg stad pa Börsen 10. august og 11. august som afslutning udflugt til Kungälv, hvor professor Curt Weibull holdt et i form og indhold straalende foredrag om *Göta älvs mynning. Städer og fästningar*. Göteborgsmødet vil staa som et lyst minde i alle deltageres erindring.

For en lille udvalgt skare af universitetslærere og studenter — af disse en fra hvert af de nordiske universiteter — var mødedagene ikke forbi med Göteborgsmødet. 12. august rejste man videre til Lysebu, hvor der i dagene 13. og 14. august afholdtes det første fællesmøde af universitetslærere i Historie ved de nordiske universiteter. Initiativet til at lade dette møde afholde var udgaaet fra de fire historieprofessorer ved Oslo universitet, professorerne Jacob Worm-Müller, Sverre Steen, Johan Schreiner og Arne Ording, der havde foranlediget, at Nordisk Kulturkommission indbød til et saadant møde. I de dage, mødet varede, blev Lysebu

ved vore nordiske kollegers enestaaende værtskab et nordisk Shangri-la, hvor vi hævdedes over dagliglivets ofte betydningsløse irritationer. Stemningen fra Göteborgsmødet fortættedes her, bl. a. fordi universitetslærere trods alt er en kaste, der folder sig friest ud, naar man blot er blandt sine egne. Studenterne fik set bag kulisserne.

Forhandlingerne aabnedes 13. august om morgenen med velkomstord af formanden for den norske sektion af nordisk kulturkommission professor Didrik Arup Seip. Denne fremhævede, at kulturkommissionen ansaa det for en af sine vigtigste opgaver at fremme samarbejdet mellem universiteter og akademiske højskoler i Norden som et led i det nordiske kulturelle samarbejde, og at man fra norsk side havde anset det for vigtigt at gøre netop *Historie*, der bød nordiske videnskabsmænd og studenter saa mange fælles opgaver, til konferenceæmne. Efter den forud lagte plan gaves derefter — under professor Worm-Müllers dirigentskab — i følgende rækkefølge korte orienteringer om det danske, finske, svenske og norske eksamenssystem af professorerne Astrid Friis, Pentti Renvall, Curt Weibull og Sverre Steen. Man maatte konstatere, at de ydre former for eksamenssystemet er saa stærkt afvigende fra land til land, at en tilnærmelse maatte anses for udelukket. F. eks. er kun titlen fælles for den norske og danske *cand. mag.* eksamen. For at opnaa denne grad ved Oslo universitet skal prøve aflægges i 3 fag, hvoraf *Historie* kunde indgaa som det ene. Fordringerne i det enkelte fag svarer i alt væsentlig til fordringerne i bifag til dansk skoleembedseksamen, medens den højere grad *cand. philol.* (lektoreksamen), hvortil der stilles større fordringer i et af fagene, i virkeligheden svarer til den danske *cand. mag.* eksamen (der dog for tiden kun aflægges med et bifag). Saaledes som norsk og dansk eksamenssystem kan siges at være baade ligt og uligt hinanden, kan det samme siges om det svenske og finske. Titlerne er fælles, men medens der i Sverige findes baade den mindre kandidateksamen og den større embedseksamen, haves i Finland kun embedseksamen — fordringerne skal jeg ikke forsøge at veje mod hinanden. Endelig findes *licentiat*graden (fil. lic.) baade i Sverige og Finland, hvor man direkte har taget den svenske grad til mønster. Selv om det forudsættes, at en af de lavere grader er bestaaet, indbefatter den fornyet kundskabsprøvelse. Det afgørende for opnaaelse af graden er dog tilfredsstillende udarbejdelse af en større afhandling af videnskabelig karakter. Den trykkes som regel ikke. Licentiatgradens betydning ligger ikke mindst deri, at den giver adgang til at disputere for doktorgraden. Æmnet for doktorafhandlingen vil dog i reglen være et

andet, end det der er behandlet i licentiatafhandlingen. I dette tvungne mellemled mellem embedseksamen og doktorgrad ligger en klar forskel mellem svensk (finsk) opbygning af gradssystemet og det norske og danske, hvor enhver, der har bestaaet embedseksamen med første karakter har adgang til at disputere for doktorgraden. Man kan vel forstaa, at man i Sverige og ogsaa i Finland holder licentiatgraden i hævd, da den er et af de faa lævn ved de nordiske universiteter af det gamle gradssystem ved middelalderens europæiske universiteter. *Magistergraden*, som nu kun er bevaret i Danmark, er af samme gamle oprindelse som licentiatgraden. Disse to graders indbyrdes placering har været noget forskellig gennem tiderne i fakulteterne og i de forskellige lande. Generelt kan man dog nok jævnstille dem, og som man i Sverige følger sig forbundet med gammel europæisk universitetstradition gennem licentiatgraden, ønsker man i Danmark af samme grund at holde magistergraden i hævd. Den adskiller sig fra licentiatgraden derved, at den ikke bygger paa nogen tidligere prøve. Gennem hele studietiden tages der kun sigte paa en ren videnskabelig uddannelse. Ingen censorer udefra medvirker ved prøvernes aflæggelse. En tillæmpet tentamenordning giver visse lighedspunkter med svensk eksamensordning.

At de store forskelle i eksamensordningernes ydre form, ikke behøver at være en hæmsko for et endog nært samarbejde mellem de nordiske universiteters historiske sektioner, fremgik, da man gik over til at drøfte lærebogsspørgsmaalet. Man enedes her meget hurtigt om at søge at faa udarbejdet fælles haandbøger. Man skød indtil videre spørgsmaalet om fælles haandbøger i almindelig historie til side og fæstede opmærksomheden paa at faa udarbejdet planer for en fælles lærebog i *Nordens Historie*. Efter indgaaende drøftelser nedsattes et udvalg, hvori alle de nordiske landes universiteter repræsenteredes. De danske repræsentanter i dette udvalg blev professorerne Aksel E. Christensen og Troels Fink. Professor Sverre Steen, der havde ledet forhandlingerne om lærebogsspørgsmaalet paa fortræffelig vis, blev udvalgets formand. Da Reykjavik universitet, skønt indbudt, ikke havde været i stand til at lade sig repræsentere paa mødet, besluttedes det at rette henvendelse til historiesektionen her om at lade sig repræsentere i dette vigtige udvalg. Paa denne henvendelse er fremkommet bekræftende svar.

Fornyet drøftelse af lærebogsspørgsmaalet og af udvalgets indstilling, naar denne foreligger, vil dog naturligvis være nødvendig paa et lignende møde, som det her omtalte, og det maa

haabes, at tanken om at lade et saadant afholde i Danmark i sommeren 1953 vil finde fornøden støtte. Paa et saadant møde vil ogsaa et videre meningsudbytte om interskandinavisk studenterudveksling bedst kunde finde sted. Det er for øvrigt klart, at netop en løsning af spørgsmaalet om fælles lærebøger i høj grad vil lette en studenterudveksling. At en specialeopgave kan udarbejdes under ophold ved et af de andre nordiske universiteter og faa anerkendelse, naar studenten vender tilbage til sit eget universitet, har for længst vundet hævd.

Alt i alt maa man sige, at mødet paa Lysebu blev en lykkelig begyndelse til et nærmere samarbejde mellem de historiske sektioner ved de nordiske universiteter.

Astrid Friis.

Mikrofotografering i videnskabens tjeneste.

Mikrofotograferingen¹ — d. v. s. fotografisk gengivelse i stærkt formindsket størrelse af bøger, arkivalier, kort o. l. — har i de sidste årtier udviklet sig så stærkt, at den nu har nået både et højt teknisk stade og en betydelig praktisk anvendelse. Denne udvikling er af betydning for historikerne, der derved har opnået midler både til sikring af værdifuldt arkiv- og biblioteksmateriale mod tilintetgørelse og til at lette adgangen til vanskeligt tilgængeligt materiale. Den store interesse fra flere sider for mikrofotograferingen har i de sidste år fremkaldt en betydelig litteratur². Et

¹ Terminologien er noget vaklende, idet man ogsaa finder navne som: fotomikrografi, mikrofilmning, dokumentfotografering m. fl.

² En oversigt over en del nyere litteratur om mikrofotografering er givet i: Blanche Prichard McCrum (compil.), *Microfilms and microcards: their use in research: a selected list of references* (Library of Congress: Reference Department. Washington. June 1950. V + 81 sider). Denne liste er delt i to afsnit. Det første omfatter monografier, samleværker, bibliografier, kataloger og tidsskriftrækker fra den sidste snes år. Hovedvægten er lagt på efterkrigsårenes litteratur, hvori erfaringer høstet ved krigstidens hurtige tekniske udvikling er nedfældet. Det andet afsnit omfatter tidsskriftartikler 1946—50. Ved hvert nummer i bibliografien giver forf. normalt en ganske kort karakteristik af det pågældende arbejde. Benyttelsen lettes endvidere ved et emneindex. Utvivlsomt kan denne liste være til betydelig nytte for den, der ønsker at skaffe sig et overblik over den nyere litteratur om mikrofotografering, blot må det bemærkes, at den først og fremmest dækker de i U. S. A. udkomne bidrag og kun mere sporadisk den Europæiske litteratur, og at den hastige tekniske udvikling meget hurtigt gør enhver litteraturoversigt på dette område forældet.

par nyligt fremkomne værker af mere almen betydning skal her omtales.

I marts 1951 udsendte U.N.E.S.C.O. et duplikeret hæfte under titlen *Microphotography*. Det er en rapport afgivet af en embedsmand fra The British Treasury, Organization and Methods Division, H. R. Verry om en undersøgelse af mikrofotograferingens faktiske stadi i en række Europæiske lande og i en del oversøiske stater, dog ikke U.S.A., der skulde behandles særskilt i et følgende hæfte. Formålet med undersøgelsen har været, at den skulde skaffe oplysning (1) om det tekniske udstyr, der for tiden bruges i de enkelte lande, og de problemer, som dette udstyr og navnlig dets forskelligartethed rejser, (2) om mikrofotograferingens nuværende brugsområde og mulighederne for dets udvidelse og (3) om metoderne til uddannelse af dokumentfotografer og mulighederne for gennemførelsen af en standarduddannelse, og endelig (4) at den skulde danne basis for slutninger og forslag. Grundlaget for undersøgelsen er lagt på to måder. Dels har Verry foretaget en rejse til Frankrig, Svejt, Østrig, Tyskland og Holland, hvor han har besøgt de institutioner, der arbejder med sagen i praxis, dels har han gennem meget udførlige spørgeskemaer skaffet oplysninger om forholdene både i disse og i en række andre lande. Hans rapport giver et indtryk af, at brugen af fototeknikken de fleste steder endnu er ret begrænset, og at de anvendte systemer er meget forskelligartede. Yderpunkterne repræsenteres af på den ene side 35 eller 16 mm brede båndfilm i ruller på 30 m, på den anden side af transparente mikrokort (planfilm, sheet film, microfiches) i størrelserne $7,5 \times 12,5$, 9×12 eller $10,5 \times 15$ cm med normalt ca. 15—45 billedfelter pr. kort (hvert felt med plads til et opslag i et bind, altså 2 sider); desuden er der på hvert kort en titel (registreringsbetegnelse), der er læselig med det blotte øje. En mellemform, der navnlig bruges i Frankrig, er 35 mm båndfilm skåret ud i korte strimler på ca. 23 cm med plads til optagelse af ca. 10 sider og som regel med en umiddelbart læselig indholdsangivelse i det første billedfelt. Rullefilmene, der er det ældste system, bruges i større eller mindre grad overalt og er mange steder ganske enerådende. De transparente mikrokort er først kommet frem i løbet af de sidste år og har endnu ikke vundet nogen omfattende udbredelse; de bruges hovedsagelig i Tyskland, Holland og Frankrig. De i U.S.A. indførte mikrokort på fotokarton (microcards) i format $7,5 \times 12,5$ cm synes overhovedet ikke at blive brugt i Europa. Verry's egen konklusion af undersøgelserne med hensyn til dette punkt synes i hovedsagen ikke at falde ud til fordel for rullefilmene, men snarest for den ene eller den anden

form for mikrokort. Kun til rene sikringsfotograferinger anser han rullefilmen for bedst, mens adskillige folk med erfaringer på området har bestyrket ham i det synspunkt, at den ikke længere er det bedste middel til almindelige dokumentariske formål, hvor det gælder om at skabe en fotoreproduktion med den størst mulige umiddelbare tilgængelighed, og at den derfor til disse formål med tiden vil blive erstattet af andre systemer. Med hensyn til planfilmene mener han, at deres hovedsvaghed ligger i den manglende automatisering af optagelserne, der derfor tager noget længere tid end ved 35 mm og navnlig 16 mm rullefilm, et problem som dog nok delvis er ved at finde sin løsning. Til slut giver beretningen en bearbejdelse af de indkomne svar på de omtalte spørgeskemaer og en værdifuld (om end allerede forældet) oversigt over Europæiske fabrikater af apparatur til optagelse, fremkaldelse m. v., læsning og forstørrelse af dokumentfilm.

I august 1951 fremkom 2. del af rapporten. Den indeholder en redegørelse for forholdene i U.S.A., hvor mikroteknikken helt synes behersket af 16 og 35 mm båndfilm i lange ruller og af mikrokort kopieret på fotokarton eller ad lithografisk vej trykt på almindeligt papir. Også her suppleres fremstillingen af en liste over de forskellige fabrikater af apparatur. I sine endelige konklusioner af den samlede undersøgelse regner Verry med, at 16 mm rullefilmene fortsat vil dække et specielt behov på grund af deres gunstige optagelsesøkonomi, mens 35 mm rullefilmens brugsområde vil tendere mod at indskrænkes til sikringsopgaver, avisfotograferinger og visse andre specielle formål. Til de fleste opgaver, hvor der skal fremstilles flere kopier, anbefaler han, at man bruger mikrokort af karton og standardiserer dem i en enkelt eller et par størrelser. Hvor det drejer sig om levering af et enkelt exemplar efter særskilt bestilling, anbefaler han planfilm, af hvilke der, om ønskes, altid senere kan fremstilles karton-mikrokort, og som i øvrigt uden vanskelighed kan indordnes sammen med disse. Endelig understreges nødvendigheden af fortsatte tekniske forbedringer, ikke mindst af karton-mikrokortene.

Den 30. juni 1949 nedsatte den Svenske regering et nævn, der skulde undersøge fototeknikkens mulige opgaver indenfor Svensk arkiv- og biblioteksvæsen. Nævnet fik som formand den daværende rigsarkivar Bertil Boëthius og som øvrige medlemmer den nuværende rigsarkivar Ingvar Andersson, statskommisarie Elof Jerdenius, professor ved den tekniske højskole i Stockholm Helmer Bäckström og overbibliotekar ved Uppsala universitetsbibliotek Tönnes Kleberg, mens arkivar Olof Jägerskiöld blev dets sekretær. Nævnet omfattede således Sveriges

ledende sagkundskab både med hensyn til rent arkiv- og biblioteksfaglig viden og til fototeknisk indsigt. Dets arbejde har i efteråret 1951 ført til afgivelsen af en interessant betænkning, der er blevet offentliggjort i trykt form under titlen: *Arkiv- och biblioteksfilmmning. Betänkande avgivet av 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilmmning* (Statens offentliga utredningar 1951: 36 Ecklesiastikdepartementet).

Betænkningen indledes med en oversigt over dokumentfotograferingens hidtidige udvikling og dens nuværende tekniske stade og praktiske anvendelse. Der gøres rede for de to hovedtyper af kameraer til 16 og 35 mm rullefilm, nemlig dels den oprindelige type, hvor genstanden, der fotograferes, ligger stille under optagelsen, der foregår på sædvanlig vis ved belysning af den stillestående filmrulle gennem en lukkermekanisme, dels de senere udviklede, hurtigt arbejdende »rotary cameras» og »flow cameras», hvor optagelsen så at sige sker på transportbånd, nemlig ved at de fotograferede papirer og filmrullen føres frem samtidigt i et indbyrdes afstemt tempo, og papirerne således fotograferes under deres bevægelse, idet de glider forbi kameraet. Man savner her en tilsvarende redegørelse for optagelsesteknikken ved planfilm og »microcards». Derimod gives oplysninger om hovedtyperne af læseapparater. Videre drøftes de problemer, der opstår ved mangfoldigheden af formater og systemer (båndfilm i lange ruller, korte båndfilm og mikrokort på film eller fotokarton). Disse dækker jo nemlig ikke bare over forskelle i størrelse og form, men over principielle forskelle i optagelsesteknik, materiale, opbevaring, katalogisering, brugs måde etc. Indstillingen til dette overmåde vigtige grundproblem falder nærmest ud til fordel for rullefilmene, medens planfilmene behandles ret afvisende og nærmest henvises til specialformål indenfor dokumentation og lån bibliotekerne imellem; »microcards» menes hovedsagelig at have interesse for bibliotekerne, og spås ikke nogen større fremtid til arkivformål, selv om man indrømmer muligheden af, at de kan finde anvendelse ved publikationer af arkivalisk kildemateriale. Ved læsningen af betænkningens bedømmelse af de forskellige formater og systemer gør man utvivlsomt vel i at huske på, at den hviler på et meget begrænset erfaringsgrundlag. Man har i Sverige formentlig kun praktisk erfaring med hensyn til rullefilm, og nævnet har derfor søgt at afveje de enkelte systemer imod hinanden ved at indhente oplysninger fra en række institutioner og enkeltpersoner i Europa og U.S.A. Disses antal er imidlertid så ringe, at undersøgelsen slet ikke kan tillægges samme værdi som U.N.E.S.C.O.s tilsvarende, og at den endog fører til en positivt urigtig påstand, som

at planfilmen kun anvendes i Tyskland. I det hele taget må man nok afvente yderligere erfaringer og en vis afrundende udvikling af det nuværende tekniske stade, inden man bliver i stand til at afgrænse de forskellige systemers brugsområder i forhold til hverandre.

Efter disse tekniske oplysninger giver betænkningen en oversigt over vigtigere arkiv- og biblioteksfotograferinger både i Sverige og i udlandet. Blandt de Europæiske lande synes Danmark at ligge pænt placeret m. h. t. hidtil udført arbejde, idet Rigsarkivets omfattende sikringsfotograferinger under krigen har skabt samlinger på over 3.000.000 optagelser; disse samlinger forøges nu stadigt ved afleveringer af kopifilm fra den Amerikanske Mormon-kirkes fotograferinger af Danske arkivalier af genealogisk betydning; endvidere har Handelsministeriet indledt fotografering af moderne administrationsakter ved hjælp af et Amerikansk »rotary camera«. I Sverige har arkivfotograferingerne hidtil været domineret af Mormonernes virksomhed, men Svenskerne har dog i de sidste år for egen regning filmet deres samlinger af middelalderlige dokumenter og codices og er i gang med en fotografering af »riksregistraturet« 1560—1718, hvoraf den første etape til 1665 er fuldført; det drejer sig her ikke alene om en sikringsforanstaltning, men også om en publikationsfotografering, idet læsekopier fremtidig vil findes i Stockholm, Uppsala, Göteborg og Lund. Endvidere fotograferer et privat firma 10 Svenske dagblades løbende udgaver og sælger positivkopier af optagelserne.

Videre behandles spørgsmålene om filmenes holdbarhed og kravene til opbevaringsforholdene, om katalogisering, ordning og anbringelse og om filmkopiernes eventuelle retslige gyldighed. M. h. t. filmenes holdbarhed overfor brugsslid kan det noteres, at der regnes med, at en læsekopi kan bruges i læseapparatet op mod 500 gange, og at en negativfilm, når den behandles forsigtigt, kan tåle op mod 200 kopieringer.

Betænkningen går herefter over til at gøre rede for, hvilken brug de Svenske arkiver og biblioteker kunde ønske at gøre af fototeknikken i den nærmeste fremtid. Den opregner de fordele, der kan opnås ved dens hjælp, efter følgende synspunkter: (1) Sikring mod katastrofale ødelæggelser, f. ex. ved krig, og øget tilgængelighed til det ved filmning mangfoldiggjorte materiale (2) Sikring mod fortsat slid på særligt brugte, skrøbelige eller værdifulde arkivalier, håndskrifter og bøger (3) Sikring af kildemateriale, der er skrevet eller trykt på træholdigt papir, der gradvis ødelægges ved indre kemisk nedbrydning, herunder først og fremmest hele den nyere avislitteratur (4) Afskaffelse af udlån til udenbys

rekvirenter af vanskeligt undværlige eller kostbare bøger, tidskrifter og arkivalier, idet der i stedet leveres fotokopier (5) Forøgelse af arkivernes og bibliotekernes samlinger ved film af materiale, der findes andetsteds (6) Besparelse af magasinplads ved fotografering med påfølgende kassation af det fotograferede materiale. I mange tilfælde vil en fotografering omfatte flere af disse fordele. Indenfor hvert af de nævnte punkter angives nærmere, hvilke konkrete fotograferingsopgaver der foreligger i Sverige. Af mere almen interesse end dette er for Danske læsere de oplysninger, der gives under det sidste punkt vedrørende kassationsfotograferinger. Med det moderne samfundslivs enorme aktproduktion er kassationer i stor målestok på grund af manglende magasinplads blevet en tilsyneladende uomgængelig nødvendighed for arkiverne, og den tanke har derfor længe ligget nær, om man ikke kunde redde i det mindste noget af materialet ved at fotografere det inden kassationen. Forudsætningen herfor må dog naturligvis være, at det er billigere at fotografere end at tilvejebringe den fornødne magasinplads. Det har det imidlertid næppe været hidtil efter de beregninger og praktiske erfaringer, man har gjort på grundlag af den almindeligt anvendte fotograferingsteknik. Dette resultat kom også det Svenske arkivnævn af 1940 til i sin i 1946 afgivne betænkning, idet den anslog, at fotografering af en hyldemeter arkivalier af en bestemt art i ugunstigste tilfælde vilde koste helt op til 1500—1700 Sv. kr., mens et nyt arkivmagasin vilde kunne bygges for måske blot 30 Sv. kr. pr. hyldemeter. Her gik man ud fra fotografering på 35 mm film med et apparat af den ældre type; men selv beregninger på grundlag af Danske erfaringer med den type 16 mm »rotary camera«, der indtil fornylig har været dominerende (reduktion ca. 1:17—1:24), synes tydeligt at falde ud til ugunst for filmningen. Det må derfor vække opmærksomhed, at betænkningen refererer en beregning, ifølge hvilken det med de moderne Amerikanske Diebold Flofilm-apparater (formentlig ved en reduktion på ca. 1:35) skulde være muligt at fotografere en hyldemeter papirer (9000 blade i format A4) for 41 Sv. kr. eller 63 Sv. kr., når der medregnes en positiv læsekopi. Hvis disse tal er holdbare i praxis og optagelsernes kvalitet antagelig, synes kassationsfotografering på vej til at kunne blive en realitet. Det er dog nok klogt at betragte dem med nogen skepsis, og under alle omstændigheder er det formentlig kun enkelte serier af arkivalier, der er egnede til denne stærkt automatiserede fotografering, der kræver et af papirart og format ret ensartet materiale. Betænkningen går da også ud fra, at kassationsfotografering indtil videre normalt ikke vil finde anvendelse på allerede

dannede serier af arkivalier, men kun på serier, som fremtidig dannes, og hvor man derfor vil have mulighed for at tilpasse akterne efter fotograferingens krav. Nogen endelig konklusion på spørgsmålet om kassationsfotograferinger er det næppe muligt at nå til endnu, men det er selvsagt af stor interesse både for arkivvæsenet og historieforskningen.

Betænkningen munder ud i en række forslag om, hvilke fotograferinger der bør sættes i værk snarest, og hvorledes de praktisk bør gribes an. Det drejer sig om sikrings- og tilgængelighedsfotografering af arkivernes vigtigste serier og af bibliotekernes samlinger af håndskrifter og ældre tryk samt af alle Svenske aviser fra 1850 til nu. Af disse opgaver har avisfotograferingen langt det største omfang, idet den omfatter ca. 30.000.000 optagelser af det samlede overslags ca. 42.000.000.

Til selve betænkningen slutter sig som et omfangsrigt bilag en promemorie afgivet af nævnets fototeknisk sagkyndige, prof. Bäckström, om *Permanensfrågan vid fotografiska arkivalier*. Han har her foretaget en ganske nøgtern videnskabelig bedømmelse af det uhyre vigtige spørgsmål om dokumentfilmens holdbarhed overfor indre nedbrydning i tidens løb og delvis overfor ydre slid ved brug og fremlægges med stor redelighed de mange indviklede og vanskelige tekniske problemer, der i den henseende knytter sig til en udstrakt anvendelse af arkiv- og biblioteksfotografering på alle de i betænkningen foreslåede områder. Denne redegørelse, der også er forståelig for ikke-teknikere, er måske noget af det værdifuldeste i hele publikationen. Dens konklusioner og forslag kan utvivlsomt være til stor praktisk nytte for arkiver og biblioteker ved planlæggelsen af den fremtidige brug af fototeknikken og ved ordningen af filmenes opbevaring under de mest hensigtsmæssige forhold. Af enkelte træk fra redegørelsen skal nævnes, at prof. Bäckström ikke tør angive noget bestemt åremål for de forskellige fotografiske materialers holdbarhed, men at hans undersøgelser synes at tyde på, at den bedste sort arkivfilm, når den behandles rigtigt, vil kunne holde i hvert fald i nogle århundreder.

Resultatet af de Svenske sagkyndiges arbejde har været imødeset med stor forventning i Danske fagkredse, og forventningen kan ikke siges at være blevet skuffet. Den udsendte betænkning giver en udmærket oversigt over arkiv- og biblioteksfilmningen og dens problemer og kan anbefales alle, der interesserer sig for de muligheder, der ligger i mikrofotograferingens udvikling. Den kan utvivlsomt også spare os for en del undersøgelser, som vi ellers selv måtte have foretaget, vel først og fremmest de tekniske. På den anden side vil det være forkert at tro, at det

sidste ord i sagen hermed er sagt, og at vi uden videre kan nøjes med at tage de Svenske konklusioner til efterretning og basere vor fremtidige holdning overfor mikrofotograferingen på dem. Tværtimod bør det på mange måder udmærkede arbejde, der her fra Svensk side er ydet, være os en spore til selv at tage fat på at skaffe os den fornødne indsigt på dette vigtige område, således at vi kan bygge på konklusioner, der hviler på præmisser af vor egen viden.

Sune Dalgård.

Anmeldelser.

Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer af C. Rise Hansen og Axel Steensberg, med et Bidrag af Werner Christensen. (Videnskabernes Selskabs hist. filol. Skrifter Bd. II, Nr. 1, 1951).

Det er længe siden, man har set et arbejde af så lodig og banebrydende karakter indenfor dansk landbrugs- og bebyggelses-historie som dette værk, der behandler meget centrale emner i dette vort gamle landbrugsland. Nye kilders fremdragelse, nye metoders gennemførelse, nye resultaters fremkomst er det, som gør dette arbejde banebrydende.

Grundlaget er tre sjællandske landsbyers historiske forhold, Hejninge nær ved vikingetidens Trælleborg, Grøfte i Kindertofte sogn, og Snekkerup i Faardrup sogn; men under beskrivelsen af disse tre byer gives der så udførlige oplysninger om hovedkilderne til dansk landbrugs- og bebyggelseshistorie, at værket får den største betydning for det fremtidige studium af dette emne udover hele landet.

Det har uden tvivl været et heldigt valg, når man har bestemt sig for et område indenfor det antvorskovske distrikt, fordi man her har ikke blot landmålingen 1681—82, men også en landmåling 1768—72 med tilhørende ypperlige kortmateriale. Man kan derfor i detaljer følge landsbyerne 1682, 1768, på udskiftnings- og ud-flytningstiden, indtil matrikelen 1844.

C. Rise Hansen tager for første gang det vigtige spørgsmål om Christian V.s Matrikel for Sjælland, Fyn og Lolland-Falster, dens tilblivelse og dens kildeværdi, op til indgående behandling. Land-målingens personale, opmålingens teknik, opmålingsarbejdets omfang og forløb, taksering og hartkornsansættelsen, og en rede-gørelse for selve matrikelværkets protokolrækker. Selv om Gunnar Knudsen har skrevet om de ældre danske matrikler og Holger Hjelholt om den jyske landmålingsmatrikel, så er det først nu, at materialet er blevet fuldt udnyttet.

Om landmålingen 1768—72 har Henrik Larsen tidligere skrevet, men nu redegøres der for den på samme grundige måde som for landmålingen 1681—82.

Efter denne instruktive indledning om kilderne, tages der så fat på de 3 landsbyer. Hejninge blev valgt, dels fordi det var en stor og gammel by, dels fordi arkivar Johs. Ewens i Matrikulsarkivet havde henledt opmærksomheden på den, endelig også fordi Nationalmuseet havde påbegyndt en arkæologisk udgravning af nogle gårdtomter dér. De to andre byer var mindre: Grøfte valgtes for at få en landsby i et andet terræn, i en skovegn, repræsenteret. Snekkerup valgtes blandt slettelandsbyerne, fordi der her i tiden mellem 1682 og o. 1770 var sket en gennemgribende ligedeling af gårdene.

Hejninge udgjorde 8 bol jord, og var altså bolskiftet, Grøfte var solskiftet, og Snekkerup havde 2 bol jord. Medens der udmærket gøres rede for agrene, både deres bredde og længde, der er højst variabel, så får vi desværre ikke at vide, om agerbolene var lige brede i de 2 byer. Bolene i Hejninge synes at have udgjort 2 helgårde hver eller o. 50 ha, og dette stemmer vel overens med det gennemsnit, anm. har anført (Sv. Aakjær, Kong Valdemars Jordebog I, s. *80 f.), nemlig 100,3 tdr. land. I Snekkerup var bolet 87,5 ha. Når det udtales, at »Det falder naturligt at tænke sig Hejninges 16 bolskiftede Gaarde opstaaet ved en Deling af 8 Gaarde, som da hver har udgjort et Bol«, så må anm. tilstå, at han ikke finder nogen grund til at antage, at bolet oprindeligt skulle have været een gård, dobbelt så stor som den normale sjællandske helgård, der både i 13. årh. og ved landmålingen 1682 var $\frac{1}{2}$ bol = 1 plovs land.

Ikke mindst værdifulde er de gengivne kort for de 3 byer, 1682, 1768—70, samt udskiftningskort og matrikelskort. Kortene 1682 er rekonstrueret på grundlag af landmålingen af Axel Steensberg, der udførligt redegør for sin metode.

Et særligt afsnit oplyser boniteringen, og ledsages af bonitetskort 1682, 1768 og 1844. Som det var at vente, ligger den højest takserede jord i landsbyerne og deres nærmeste omgivelser, hvor jorden længst har været under plov, og hvor den har fået rigeligt med gødning.

I et følgende afsnit behandles udskiftningen, ikke blot i de 3 byer, men i hele det antvorskovske distrikt; også udflytningsgraden i de enkelte landsbyer angives ved letfattede signaturer på et oversigtskort. Endnu mere omfattende og værdifuldt er en udredelse af udskiftningens almene problemer og en oversigt over udskiftningsforordningerne. De forskellige former for stjerneud-

skiftning og blokudskiftning behandles, illustreret ved kort fra forskellige landsbyer i området. Endelig gives en særdeles nyttig jævnforelse med udskiftningen i andre egne. Her har man hidtil især, takket være Troels Finks udmærkede bog *Udskiftningen i Sønderjylland*, kendt forholdene i Sønderjylland. Nu opridses et frugtbart arbejdsprogram for hele landets udskiftnings- og udflytningshistorie.

Medens anm. i indledningen til Henrik Pedersens tabelværk *De danske Landbrug 1688* har udgivet en del af instruktionerne vedr. landmålingen 1681—83, så følger nu lignende materiale for landmålingen 1768—72.

Bogen slutter med Werner Christensens afsnit »Undersøgelse af Jordens Indhold af letopløselige Fosfater i Hejninge, Grøfte og Snekkerup«. Der synes ikke at være nogen sikker sammenhæng mellem de gamle boniteringer og jordens fosfatindhold i dag. Fosfatanalysen vil særlig få betydning ved opsporing og fastlæggelse af forsvundne bopladser, idet man her vil finde meget høje fosfatindhold, således som det lykkedes forf. at påvise landsbyen Stokkerups tomt på Eremitagesletten i 1935. Hvor det derimod drejer sig om at efterforske, om en jord har været dyrket i kortere eller længere tid, eller andre forhold, der kunne ventes at give anledning til en mindre forskel i fosfatindholdet, vil metoden, efter forf.s mening være mere tvivlsom.

Bogen slutter med et udførligt resumé på engelsk. Den er et af de vægtigste og frugtbareste bidrag, der længe er givet til studiet af dansk landbrugs- og bebyggelseshistorie, og vil uden tvivl blive stærkt benyttet som udgangspunkt for fremtidig forskning på dette område.

Svend Aakjær.

Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Andra delen. Det moderna Sveriges grundläggning. Stockholm 1950.

(Halvbd. 1, 584 sider, halvbd. 2, side 585—894, + LXII + bilagor side 3*—58* + register och innehållsförteckning side 1—46 + kartor och diagram).

Anden del af professor Eli F. Heckscher's monumentale fremstilling af Sveriges økonomiske historie fører med sine to halvbind udviklingen frem fra 1720 til 1815 d.v.s. gennem Frihedstiden og den Gustavianske tid. Sammen med den første del, der kom i to bøger i 1935 og 1936, foreligger nu en samlet skildring af den næsten 300-årige historie fra 1520, hvilket uden overdrivelse må betegnes som en enestående præstation. Intet under, at *Ekonomisk-*

historiska Institutet i Stockholm samtidig har benyttet lejligheden til at hyldede forfatteren ved at udsende en bibliografi, som rummer en kronologisk fortegnelse over H.s hele produktion fra 1897 til 1949, ikke blot den videnskabelige, men også omfattende avisartikler m.v. (*Eli F. Heckschers bibliografi, 1897—1949, Stockholm 1950*). Gennemlæsningen af denne bibliografi efterlader et indtryk af en overordentlig produktivet og sjælden spændvidde i interesser. Bibliografien og anden del af Sveriges økonomiske historie er imidlertid ikke ensbetydende med, at professor Heckscher nu har tænkt sig at lægge op. Tværtimod anfører han i sit forord, at det er den historiske forsknings hovedopgave at forbinde det forgangne med det nutidige, og i overensstemmelse hermed er det hans hensigt at føre skildringen af Sveriges økonomiske historie frem til nutiden. Det må imidlertid på grund af stoffets voldsomme omfang forventes, at hvad der således står tilbage vil få en væsentlig anden karakter end det hidtil fremlagte, hvilket atter vil sige, at den foreliggende del i flere henseender udgør sidste sten på den store bygning rejst ved et slidsomt arbejde med overvejende utrykt arkivmateriale.

Det vil være omsonst at forsøge en vurdering af H.s sidste arbejde uden et kendskab til hans metode og teori. Netop ved sin stringente udformning af en kvantitativ metodik og ved sin såkaldte aspektteori har H. været nyskabende, hvilket i forbindelse med en sikker afgrænsning af den økonomiske histories område har forlenet hans bøger med en egen fasthed og klarhed, som heller ikke fornægter sig ved det nu udkomne værk. I indledningen til første bog i 1935 har H. redegjort for sine synspunkter, og et resumé af hovedpunkterne skal ikke forsøges her, da det turde være overflødigt i betragtning af Aksel E. Christensen's meget grundige behandling af 1. og 2. bog i dette tidsskrifts 10. række V bind (side 149—181), hvor ikke mindst H.s metode er udførlig omtalt. Derimod indleder H. sit nye arbejde med nogle interessante betragtninger over den økonomisk-historiske totalfremstilling, som kræver lidt nærmere omtale, da fremstillingsformen tydeligvis har været noget af et problem, hvilket ikke kan undre, når man betænker materialets omfattende karakter, hvortil kommer, at det ved en vurdering af værket som en helhed vil være naturligt at gå ud fra forfatterens intentioner.

Normen for den ideelle helhedsfremstilling af den økonomiske historie har H. fundet hos den kendte svenske historiker og statsmand Hans Järta, der i 1822 i en beretning fra Stora Kopparbergs len gav udtryk for, at et sådant værk skal søge at skildre

næringsgrenene »såsom utgörande tillsammans en enda organisation, uti vilken alla delarne, under en ständig växelverkan, ömsesidigt frambringa, underhålla och fortdriva varandra«. Et sådant program vil alle utvivlsomt tilslutte sig rent principielt; at realisere det er derimod en anden sag. Forfatteren har disponeret stoffet således, at det falder i tre hovedafdelinger. Den første hedder slet og ret *Svenska folket* og skildrer selve grundlaget for Sveriges husholdning nemlig befolkningen, der i tre kapitler beskrives demografisk, geografisk og socialt. Den anden afdeling er kaldt *Svenska folkets näringskällor* og omfatter med sine 8 kapitler langt den største del af hele fremstillingen. Her gennemgås de enkelte næringsgrene på klassisk maner: landbrug, skovbrug, bjergværk, håndværk, hjemmesløj, handel og søfart samt pengevæsen. Endelig rundes værket af med en tredje afdeling, der rummer en redegørelse for *Svenska folkets ekonomiska tänkesätt*, hvor merkantilisternes, fysiokraternes og de første liberalisters ideer er behandlet. H. indrømmer gerne, at hovedparten af hans kapitler således handler om hver sin side af det økonomiske liv, men beder læseren om til stadighed at tænke sig helheden bag de enkelte emner. Et middel hertil skulle være at læse bogen i dens fulde udstrækning og ikke stykke de enkelte kapitler ud. Alligevel synes dette råd ikke ganske at fjerne ulemperne ved den blandede funktions- og erhvervsinddeling, som H. iøvrigt bedre har undgået i sine tidligere bøger. Mån må derfor beklage, at forfatteren ikke i en afsluttende afdeling har givet os sin fortolkning af helheden, thi ingen kan vel være nærmere dertil. Netop i betragtning af, at H. opfatter den økonomiske historie »såsom inriktad på samma slags företeelser som behandlas när man undersöker det ekonomiska tillståndet i nuvarande tid« (Indledningen til første bog, 1935) havde det været interessant at se helheden anskueliggjort ved en sammenfatning på tværs af det gængse skema. Naturligvis lader den moderne tids økonomiske systematik sig ikke uden videre overføre på 1700-tallets svenske samfund bl.a. fordi hovedparten af vore dages økonomiske helhedsudtryk (nationalindkomst, nationalformue, prístal osv.) er så nøje knyttet sammen med det statistiske apparatur. Landbrugets alt dominerende plads i datidens samfundshusholdning mervirker også til at skabe andre forudsætninger. Disse afgørende modifikationer til trods må det alligevel være muligt og videnskabelig frugtbart at søge de enkelte tråde samlet i en tværgående behandling af f.eks. arbejdskraften og arbejdslønnen, prisudviklingen og lignende aspekter.

Foruden samspillet mellem de enkelte næringsgrene anfører H. yderligere to momenter, som han har tilstræbt at få frem i sin

skildring, da de begge er afgørende for forståelsen af den store sammenhæng. Det er kontinuiteten i udviklingen, der gør enhver opdeling i »perioder« kunstig, og det internationale perspektiv. Begge disse bestræbelser er afgjort kronet med held, idet der ved alle vigtige fænomener er trukket linier bagud til de foregående bind, ligesom den internationale baggrund er skildret meget sikkert, især hvor talen gælder Sveriges eksportvarer: jern, kobber og træ. Ikke mindst i diagrammerne har forfatteren med støtte i de udenlandske prishistoriske publikationer belyst afsætningsforholdene og således givet et værdifuldt supplement til forståelsen af den nationale udvikling.

Med hensyn til periodens afgrænsning gælder det, at udgangspunktet — året 1720 — så at sige giver sig selv. H. citerer Carl Gustav Cederhielm, der i sit epigram har omskrevet Karl XII's død og Frederik I's tronbestigelse til, at det svenske ur dermed gik frem fra 12 til 1. Det store svenske imperium med dets glans og byrder afløstes af det svensk-finske rige, og denne omvæltning bevirkede, at hele det økonomiske livs mål ændredes. Det moderne Sverige blev grundlagt. Tiden nærmest efter 1720 medførte i første omgang en frigørelse fra krigens tunge bånd, og H. ser i diagrammerne over den mandtalskrevne befolkning, med en voldsom stigning af alle kurver umiddelbart efter fredsslutningen, et bevis for, at en velstandsøgning fandt sted. Noget andet er, at denne stigning ikke fortsætter i resten af århundredet, hvilket hænger sammen med, at de mindskede byrder og øgede ressourcer først og fremmest stimulerede en stærk vækst i befolkningen, snarere end en almindelig øgning af levestandarden. Mere skeptisk er forfatteren med hensyn til periodens slutpunkt, 1815. Han gør opmærksom på, at året 1809 på mange områder satte tydeligere skel end 1815, ikke blot på det forfatningsmæssige felt, men også i den økonomiske diskussion. Det industrielle gennembrud kommer derimod først i 1850'erne og 1860'erne og hermed gennemgribende indvirkninger også på landbruget. Den temporære vækst i befolkningen i 1820'erne var dog også et vigtigt incitament for den agrare udvikling, hvilket taler til gunst for det valgte afslutningsår. Det afgørende synspunkt har imidlertid været internationalt; H. har valgt at slutte sin fremstilling med Napoleonskrigenes ophør, hvor nye tilstande træder frem i hele den vestlige kulturkreds.

Endelig et par ord om opsætningen. Teksten står uden direkte noteapparat, hvilket turde være en fordel ved et værk af denne karakter. Noterne er i stedet samlet i et afsnit anmærkninger om kilder og litteratur, og her finder man dels de nødvendige henvis-

ninger til tekstens enkelte steder, dels en række oversigter, som er værdifulde derved, at de bl.a. rummer sammenfattende bibliografiske diskussioner. Det omfattende statistiske materiale præsenteres ligeledes på en forbilledlig måde. I en pro memoria om tabel- og diagramteknik (side 53*—58*) har forfatteren nedskrevet en række regler for opstilling af sådant materiale ved økonomisk-historiske undersøgelser, og denne vejledning letter ikke blot tilegnelsen af det foreliggende stof, men opfylder også et praktisk behov ved på adskillige punkter at være en almen gyldig rettesnor, som historikerne må være professor Heckscher taknemmelig for. Af de mange gode råd, der her gives til bedste, skal blot nævnes reglen om, at en tabel så vidt mulig skal forklare sig selv, samt at en tabel aldrig bør indeholde mere end det, den skal illustrere. Sammendrag af de vigtigste tabeller er iøvrigt placeret i teksten, medens de større og mere detaljerede opstillinger er anbragt i et særligt bilagsafsnit, der sammen med kort og diagrammer udgør rygraden i hele værket. Også registret fortjener at nævnes, idet det ikke blot fremtræder som et kombineret navne- og sagregister, men tillige indeholder den benyttede litteratur — placeret under forfatternavnene — således at man på denne måde direkte får oplyst i hvilken forbindelse de forskellige autores optræder. Endelig må man komplimentere forfatteren for den opfindsomhed og det humør med hvilken han har valgt bogens illustrationer. Det er f.eks. et plets kud at placere en herlig tegning af C. A. Ehrensverd forestillende den 57-årige baron Rutger Macklean's rynkede og krogede profil i afsnittet om fødsels- og dødelighedstal, hvor den lave gennemsnitsalder og den tidlige alderdom omtales.

Det er tidligere af Aksel E. Christensen blevet fremhævet, at H. som økonomisk teoretiker ikke på forhånd føler sig bundet af kildernes rigdom eller fattigdom, men stiller sine spørgsmål uafhængigt af kildestoffet. Når spørgsmålene er formuleret vender teoretikeren sig mod det forhåndenværende materiale og vælger helst serier, hvor han formår at følge udviklingen indenfor landet i sin helhed over lange perioder, helst i kvantitative mål. Også ved den foreliggende anden del har H. fulgt dette princip, og en række af de tidligere benyttede serier er blevet ført frem til 1815. Dette gælder f.eks. *utspisningstalerne* eller udspisningslængderne fra krongårdene, der danner grundlaget for kostberegningerne, og mandtalslisterne, som især er blevet anvendt i afsnittet om befolkningens sociale struktur. Også de øvrige — få — regnskaber fra krongårdene er blevet bearbejdet, således regnskaberne

fra *Skarhult*, *Rydboholm* og *Löfstad*, endskønt de kun dækker kortere perioder. Hovedformålet har her været en realkritisk undersøgelse af samtidens mange oplysninger om foldudbyttet (korntalen), der indgår i det meget indholdsrige afsnit om forandringerne i Sveriges landbrug. Forøvrigt gælder det, at Sverige til sin landbrugshistorie ikke besidder et kildemateriale af samme omfang og karakter som de danske godsregnskaber, af hvilken grund oplysninger om prisudviklingen ganske mangler. Af samme årsag er det store antal beretninger — *landshövdingberättelser* og *ortsbeskrivninger* — blevet gennemarbejdet og danner et væsentligt grundlag for fremstillingen. Rigsdagsrelationerne fra Bergskollegiets arkiv er en lignende ikke-numerisk kilde, som er gjort til genstand for en systematisk bearbejdelse. Regnskaberne fra *Gimo*, *Fagersta*, *Storfors* og *Hellefors* brugsarkiver giver derimod et større cifermæssigt materiale, som forfatteren har anvendt til en beregning af reallønnen for jernværkernes arbejdere. Som et sidste eksempel på større kildekomplekser, der i bearbejdet form indgår i fremstillingen, skal nævnes den økonomiske litteratur, fra 1700-tallet, hvis omfattende karakter illustreres ved en lille statistik, H. har opstillet på side 819 over udkomne brochurer og bøger i Sverige 1761—1772.

Til disse »arkivalske« forudsætninger føjer sig de trykte kilder og behandlinger. Naturligvis repræsenterer H.s arbejde ikke lutter førstehåndsundersøgelser, men står på adskillige punkter i gæld til en række monografier og analyser. Man kan i flæng nævne Gustav Sundbärg's bearbejdelse af den svenske befolkningsstatistik, Nils Wohlin's og C. G. Weibull's landbrugshistoriske undersøgelser, K. Åmark's bog om kornhandelen, Bertil Boëthius' og Wilh. Carlgren's skovbrugsstudier, Boëthius' og Åke Kromnov's monografi om jernkontoret, Ernst Söderlund's værk om Stockholms håndværkerstand, J. F. Nyström's ældre bidrag til handelens historie og A. Montgomery's afsnit i Riksbankens historie. At flere af disse undersøgelser atter står i gæld til professor Heckscher ved at være inspireret af hans gerning som forsker og lærer nævnes blot for en fuldstændigheds skyld.

Resultatet af dette overvældende arbejde foreligger da i en sober, klar fremstilling, trods de mange tal ikke uden levende situationsbilleder, således at forfatteren opfylder det krav om at skrive »mit etwas Geist«, som Werner Sombart engang formulerede. Det vil her føre alt for vidt, om man skulle forsøge at give et referat af H.s vigtigste resultater. I stedet for skal knyttes et par bemærkninger om den kritiske analyse til professor Heckscher's anvendelse af den kvantitative metode.

Professor Heckscher har engang i en inspireret lille afhandling om statistikens anvendelse indenfor økonomisk-historisk forskning erklæret, at »hvis man har et tilstrækkelig stort Materiale af hvad Slags som helst, kan der altid laves Statistik af det« (National-økonomisk Tidsskrift, 1937, side 162). Påstanden er uangribelig. Man kan — om så skal være — lave statistik på grundlag af printallene, og det må retfærdigvis noteres, at den citerede passus ifølge hele sin sammenhæng er at opfatte som en fanfare bestemt til at vække slumrende fagfæller og åbne deres øjne for uopdyrkede arbejdsfelter. Ingen har vel med større ret kunnet anbefale historikerne at give sig i lag med de ordnede masseiagttagelser end H., der gang på gang med sine egne undersøgelser har vist, hvor langt frem man på den måde kan nå i erkendelsen af virkeligheden. Det må imidlertid ikke glemmes, at store dele af det materiale, som en historiker har til sin rådighed, ifølge sin karakter metodisk må henregnes under det, statistiken kalder for partielle tællinger, og her gælder det, at et materiale, der ikke er repræsentativt, ikke blive væsentlig bedre til det givne formål ved at blive større. Og omvendt — selv om man skaffer sig et tilsyneladende fuldstændig repræsentativt materiale, kan resultaterne godt blive alt for usikre, hvis materialet er for lille, således at tilfældige årsager slår for kraftigt igennem. Den moderne statistiker søger derfor at finde frem til en fornuftig kombination af et tilstrækkelig stort materiale udvalgt under hensyn til de spørgsmål, han ønsker belyst. Historikeren kan derimod ikke lave om på det »udsnit« overleveringen har spillet ham i hænde. Hans første skridt må derfor være at undersøge kvaliteten d.v.s. graden af repræsentation førend han går i gang med kvantiteten. Giver kvalitetsprøven — den kritiske analyse — et negativt resultat, må han resignere og lade tallene ligge, hvilket af og til kan være meget svært. Hvor vanskelig resignationens kunst er, giver H.s nye arbejde et par eksempler på.

På grundlag af andres og egne undersøgelser skildres i første afsnit befolkningen demografisk, såvel den svenske, som den øvrige nordiske. Kildegrundlaget er ret varierende fra land til land, og det er vanskeligt at vurdere dette store materiale i sin helhed. Holder man sig imidlertid blot til de fremlagte cifre, viser det sig, at de svenske tal afslører et meget stort fødselsoverskud — 11,2 $\frac{0}{00}$ årlig — fra 1720 til 1735. H. tilskriver fredstilstanden æren for denne stigning i befolkningens mængde, en stigning som misvækstårene 1725—27 ikke afbryder, og forklarer den således: »krigen och umbärandena dessförinnan hade inneburit en sådan utrensning av svagare individer, att kvaliteten hos den över-

levande befolkningen kommit att höjas». Tankegangen er nærmest darwinistisk — the survival of the fittest — og man føler sig ikke overbevist om, at de stigende tal netop skal tolkes på den måde. Afgørende i denne sammenhæng er imidlertid om materialet for fremkomsten af det såkaldte *Tabelværk* i 1749 virkelig er så pålideligt, at man kan anvende det til en statistisk undersøgelse. Det skriver sig fra en ordre af 1736 fra kammerkollegiet, hvorefter præsteskrabet fik besked på at indsende sammendrag med oplysninger om antallet af fødte og døde siden 1721, idet man efter 1736 krævede årlige sammendrag indsendt. Professor David Hannerberg har i en recension af H.s værk på basis af egne undersøgelser indenfor et begrænset område hævdet, at disse præsternes kontraktstabeller udviser så store brist, at det afgørende indvirker på resultatet af H.s beregninger af folkemængden for 1749. Det er således muligt, at forfatteren har presset kilde-materialet for mere, end det kan give.

Et andet eksempel på, at forfatteren til tider er lidt for afhængig af sin trang til at give kvantitative udtryk, findes i landbrugsafsnittets høstberegninger, der er det centrale punkt, hvorom hele spørgsmålet om produktion og konsumtion drejer sig. Udgangspunktet tages i konsumtionen. På grundlag af *utspisningsstaterne*, der ligger som bilag til krongårdsregnskaberne — som selv for store parters vedkommende er gået tabt, hvorfor en overensstemmelse i detaljer mellem utspisningsstaternes og regnskabernes cifre ikke har kunnet kontrolleres — regnes den gennemsnitlige konsumtion ud. Den viser sig for karlenes vedkommende at være ca. 4 tdr. korn årlig, snarere lidt mere end lidt mindre. Under hensyn til befolkningens sammensætning og geografiske placering reduceres utspisningsstaternes gennemsnitstal således, at der sluttelig fremkommer et gennemsnitligt kornforbrug pr. indbygger på knap 3 tdr. årlig. På dette grundlag udregnes totalforbruget, det vokser fra knap 5 $\frac{1}{4}$ mill. tdr. i 1750, over godt 6 $\frac{1}{3}$ mill. tdr. i 1781/90 til 7,1 mill. tdr. i 1810, hvilket næppe kan overraske, da tallene til syvende og sidst blot afspejler stigningen i befolkningstallet. Heroverfor opstilles de fra handelsstatistiken kendte tal for kornimporten, der viser sig ved de valgte tidspunkter kun at dække 7,3, 11,9 og 4,4 % af konsumtionen. Et lignende resultat fremkommer, om man på samme måde søger at udregne totalproduktionen af korn. Også her viser der sig en stigning, der skønnes at være mindst 70 %, og det vigtige spørgsmål rejses, om importen af korn har kunnet kompensere de til tider store svingninger i høstudbyttet, som fremgår af diagram V, hvor dødelighed og høstudbytter er sat sammen. Konklusionen

bliver, at importen ikke kunne opveje en dårlig høst, og dette resultat ses som en bekræftelse af *Malthus'* påstand om, at de svenske bønder var alt for fattige til at kunne importere korn i tilfælde af dårlig høst, hvorfor de ikke havde anden udvej end at lade de svageste — de yngste og ældste — dø.

Det faste eller sikre i hele denne analyse er formodentlig befolkningstallene og kornimporten. Især det ovenfor nævnte diagram viser — under forudsætning af *skördeomdömens* pålidelighed, hvilket vil sige de ikke-numeriske »høst-skøn's« omsætning til numeriske størrelser — at der hvilede et befolkningspres på Sveriges resourcer; samtidig viser stigningen i befolkningen, at det faktisk lod sig gøre over en længere årrække at føde flere munde på grundlag af de eksisterende produktionsmuligheder. Importen af levnedsmidler kan *tænkes* at have spillet en afgørende rolle som supplement til de eksisterende produktionsmuligheder, men havde dette supplement været effektivt ville diagram V's tal være uforståelige i henseende til den fortolkning, som ovenfor er givet af dem. Ej heller rimer de dalende importtal med en voksende befolkning, såfremt importen skulle have spillet den nævnte — hypotetiske — rolle. H. har imidlertid ikke villet lade sig nøje med et *rèsonnement* af den skitserede karakter. Muligvis fordi han har haft importens størrelse i form af konkrete tal, har han søgt efter udveje til at beregne total konsumtion og -produktion. Han er her standset op ved utspisningstaterne, som kildemæssigt opfylder det krav om lange rækker, forfatteren anser for ideelt, og som også er blevet benyttet ved bedømmelsen af forrige århundreders forhold. Erfaringsgrundlaget frenlægges i tabelbilagets tabel 5, dels i form af en tabellarisk gengivelse af hele staben i 1736 på *Rydboholms* gård i Uppland — ialt 13 personer med inspektøren i spidsen og »Gamla Höns-Maja« som rosinen i pølseenden — dels i form af bearbejdede utspisningsstater, hovedsagelig omfattende karle og piger, der er den fyldigste kategori, hvor ingen tvivl foreligger om, at hvad her er opført dækker den faktiske fortæring. De bearbejdede utspisningsstater omfatter den årlige udspisning pr. persona i originalmål, moderne mål (kg) og den daglige konsumtion pr. persona i kalorieværdi. Ialt 28 krongårde eller herregårde er draget ind i undersøgelsen, og det samlede antal personer er ifølge tabellen knap 250 fordelt over et helt århundrede. Langt den fyldigste repræsentation har Rydboholm med oplysninger fra 1728, 1731, 1733—35, 1732, 1736, 1738—41, 1742—43, 1747—50, 1753—54, 1755—60, 1761—62 for hvert år eller periode tællende en 5 à 8 personer. Sveriges befolkning anslås i 1735 til 1.700.000 og voksede med ca. 70 % i løbet

af århundredet. Tager man blot det laveste befolkningstal og det samlede antal iagttagelser fra utspisningsstaterne dækker disse mellem $\frac{1}{10}$ og $\frac{1}{5} \frac{0}{00}$ af totaliteten, eller med andre ord et så mikroskopisk tal at alt må siges at stå og falde med »udsnittets« repræsentative værdi. Man kan hævde, at utspisningsstaterne repræsenterer herregårdenes mandskab, og at dette taget som en helhed vejer noget mere til i det samlede billede, og ligeledes kan det siges, at H. ved at reducere herregårdsforbruget søger at bøde på det givne, snævre udvalg. Disse modifikationer ændrer dog ikke ved den kendsgerning, at de faktiske tal, på hvilke hele denne udregning — der i mangt og meget minder om samtidens forsøg på at udregne et lands kornproduktion f. eks. Pontoppidan i Danmark — hviler, er meget spinkle, og at der ikke er gjort forsøg på at udregne, hvor meget herregårdskategorien fylder i forhold til den øvrige landbefolkning. Reduktionen med henblik på de øvrige befolkningslag er — som H. selv nævner — skønsmæssig og bunder vel til syvende og sidst netop i den kendsgerning, at det igennem århundredet lykkedes at føde en voksende befolkning, der må have fået et vist minimum af ernæringsmidler. Lad det endelig være tilføjet, at utspisningsstaternes anvendelighed til beregninger af levestandard er blevet draget i tvivl af Hannerberg, som desuden — sammen med Sam Owen Jansson — har korregeret målopgivelserne, hvorved forbrugstallene igennem de tre sekler er blevet noget udjævnet, omend den »trend«, den store forskel mellem 1500-tallets og de senere århundreders tal, som H. har påvist, står fast. Bertil Boëthius er i en anmeldelse gået ind for listerne i den henseende, at de efter hans mening enten registrerer et virkeligt forbrug eller i hvert fald har været vejledende. Derimod tvivler Boëthius på, at de er repræsentative for hele det svenske folk og konkluderer, at man i så fald må afstå fra at beregne den totale konsumtion og produktion og nøjes med en ikke-talmæssig vurdering af disse størrelser (Svensk Historisk Tidsskrift, 1950, side 451).

De nævnte indvendinger mod professor Heckschers anvendelse af den kvantitative metode må ikke opfattes som en underkendelse af selve metoden, der som anført indebærer store fordele først og fremmest ved at klargøre proportionerne i virkelighedens verden. Ofte fører den til en statisk beskrivelse af fænomenerne, men behøver ikke at udelukke en dynamisk betragtning, hvilket klart fremgår af H.s nye arbejde. Det er naturligt, at skildringen af landbrugets forhold må optage hovedparten af pladsen, når det oplyses, at den egentlige landbefolkning i 1760 udgjorde 72,2 %

af totalbefolkningen. Alligevel har forfatteren samvittighedsfuldt beskrevet de sider af samfundsmaskineriet, som ikke fylder meget i helheden, til trods for at datidens statsmagt gjorde alt for at fremme deres vækst og derved skabte et røre omkring »sagen«, som for en senere betragtning står i grel modsætning til det, der blev udrettet. Dette gælder f. eks. manufaktur- og til en vis grad handels- og søfartspolitikken. I behandlingen af disse emner viser H. et sikkert blik for det dynamiske element ved at koncentrere undersøgelserne om de linier, der fører frem mod nutiden. Således anser han arbejdsforholdene for det mest »upplysande« i manufakturernes udvikling derved, at der på dette område forekom en brydning mellem den gamle organisationsform og former, som i flere henseender søgte at tilpasse sig den nye, kapitalistiske produktion. At der ikke kom store resultater ud af denne kamp forklares ved samfundets sociale struktur og lovgivningsmagtens bestræbelser for at opretholde en i det store og hele arbejderfjendtlig regulering af produktionen. Ligeledes ofrer forfatteren organisationsforholdene indenfor handelen større omtale. Det hedder således om handelskompagnerne, at de i dobbelt forstand har forskningens interesse, dels p. gr. a. den handel, de repræsenterer, dels — og nok så afgørende — p. gr. a. deres organisation. De udgjorde nemlig forløberne for nutidens mest dominerende virksomhedstype, aktieselskabet, og bør studeres med hensyn til ligheder og uligheder i forhold til det moderne aktieselskab.

Af og til synes forfatteren dog at blive lidt for »dynamisk« i sin betragtningsmåde. Det gælder de tilfælde, hvor han henfalder til de i historiske afhandlinger ikke helt ualmindelige gisninger om, hvorledes udviklingen ville have formet sig, *hvis* det var gået anderledes, end det nu gik. Eksempelvis hedder det i forbindelse med det iøvrigt udmærkede afsnit om forandringerne i landbruget (nyopdyrkning, teknik m. v.): »Allmänt uttryckt fick Sverige därför betala förmånen av ett fritt bondestånd med stor efterblivenhet i jordbruksteknik och till följd därav sämre livsmedelsförsörjning för folket än som eljest blivit möjlig« (side 201). Erfaringen viser, at almene formuleringer af denne karakter ofte udskilles fra sin sammenhæng og selvstændigt nedfælder sig i læserens bevidsthed, hvorved problemstillingen med samt dens konklusion let bliver til en een gang vedtagen kendsgerning. Det turde derfor være på sin plads at påpege, at rent logisk kræver den ovennævnte dom kendskab til, hvorledes jordbrugs-teknikken og forsyningen med levnedsmidler ville have artet sig med en ufri bondestand, alt andet lige, og et sådant kendskab er a priori uopnåeligt. En henvisning til de samtidige svenske kron-

gårdes og herregårdes bedre teknik og større produktion kan næppe dække dette forhold tilstrækkelig, ejheller om man — hvad H. afstår fra — søger grundlaget for vurderingen udvidet ved en sammenligning med danske landbrugsforhold i 18. århundrede, hvor den sjællandske bondestands tilbagestående teknik netop tilskrives dens ufrihed, idet man dog fra dansk side har lagt nok så megen vægt på at sætte spørgsmålet om produktionen i relation til de almindelige konjunkturer og finansieringen.

En lignende uheldig formulering findes i det store afsnit om jernet. I forbindelse med en dybtgående skildring af »smidesregleringen« drøftes denne monopolpolitiks virkninger for Sverige og for den industrielle udvikling i hele Europa, først og fremmest dog England. Det påpeges, at monopolpolitiken gennemførtes i et tidsrum, da den europæiske industris ekspansion var begyndt at tage fart, men hvor den endnu hæmmedes af den tekniske omstændighed, at det ikke var lykkedes at fremstille smedjern ved hjælp af fossilt brændsel. Samtidig var træbrændselet, det eneste der kunne anvendes, blevet meget knapt p. gr. a. skovenes udhugning. Det er derfor klart, at en politik, som med held holdt jernproduktionen nede i et af de meget få lande i Europa, hvor der var tilstrækkelige mængder af træ, måtte blive »viktigare än den skulle ha varit i något annat skede inom järnhanteringsens långa historia« (side 399). H. går imidlertid videre i sine ræsonnementer og hævder, at netop snæverheden i Europas jernforsyning var en af de vigtigste, muligvis den vigtigste blandt de faktorer, som holdt industriens ekspansion tilbage, og han tilføjer, at »det stora industriella genombrottet sålunda efter allt att döma skulle ha inträffat tidigare under förutsättning av bättre tillgång på järn. Den svenska brukspolitiken kan därför ej ha undgått att fördröja industrialismens grundläggning över lag. Samtiden kunde visserligen ej väntas ha sett sammenhanget på detta sätt« (side 400). Unægtelig et stort internationalt perspektiv. Skade kun at det unddrager sig en eksakt efterprøvning.

Afdøde slotspræst Oscar Geismar yndede, når talen faldt på anmeldelser, at berette om en avisnotits, han engang havde givet af et lærd kirkehistorisk værk fra en biskoppelig hånd. Anmeldelsen kunne vistnok ikke sige sig fri for en af hastværk præget kritik, og nogen tid efter dens fremkomst ville skæbnen at forfatter og recensent tilfældig mødtes i et tog. Biskoppen benyttede her lejligheden til at spørge, om Geismar nu også virkelig havde læst værket i dets helhed. Svaret — formodentlig frit gengivet, blandt venner — lød således: »Er De gal, mand! Tror

De, at en smørmager æder hele dritlen«. Nærværende anmelder må bekende, at han med hensyn til professor Heckscher's værk ikke har kunnet modstå den fristelse at fortære hele dritlens indhold. Måtte da denne bekendelse — de foran stående kritiske bemærkninger in mente — tjene som et udtryk for såvel respekt som beundring for et enestående omfangsrigt og sjælden righoldigt arbejde. Der er al grund til at lykønske professor Heckscher med hans store bog, der — som Bertil Boëthius har udtrykt det — utvivlsom vil blive et inspirerende arbejdsprogram for generationer af svenske videnskabsmænd.

Kristof Glamann.

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 22. maj 1951 døde professor Axel Nielsen, mindre end et halvt aar efter at han som 70-aarig havde taget afsked fra Københavns universitet. Det var som nationaløkonom han kom til at yde sin største indsats, ved Universitetet som en klar og tankefuld lærer, især i pengeteori og bankpolitik, men ogsaa i sociologi og økonomisk historie, i det offentlige liv som en vaagen og myndig kritiker af vort pengevæsen og praktisk som mangeaarigt medlem af Nationalbankens repræsentantskab og bestyrelse. Men af væsen og tilbøjelighed var A. N. nok saa meget humanist, og det var den økonomiske historie, der holdt ham fangen gennem hele livet, og det bliver vel som historiker hans navn vil mindes længst.

De meget produktive ungdomsaar for professoratet i 1911 var helt opfyldt af denne interesse. Guldmedaljeafhandlingen fra 1906 om prisudviklingen i Danmark 1650—1750 (*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*) og endnu mere afhandlingen »Specier, Kroner og Kurant 1671—1726«, der to aar senere skaffede ham den statsvidenskabelige doktorgrad, viste A. N. som den modne videnskabsmand; lige kyndig i sin kildeforskning som indsigtfuld i sine vurderinger gav han her den første indtrængende analyse af inflationens væsen, der siden blev et af hovedtemaerne i hans nationaløkonomi. Hans næste arbejde, »Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen i det 17. Aarhundrede« (dansk og tysk udgave i 1911), der var resultatet af en lang og frugtbar studierejse, viser os tillige bredden i hans videnskabelige dannelse, idéhistorikeren, idet han bag de minutiøse kildestudier og tekstanalyser opsporer forbindelsen bagud til humanismens teoretikere og den klassiske samfundsteori og sammenhængen med samtidens hele filosofiske frigørelse. Kun skade, at han ikke havde valgt et emne med større perspektiver.

Professoratet medførte en lang pause i det egentlige historiske forfatterskab, men hovedværket fra denne periode, »Bankpolitik«

I—II (1923—30), dokumenterer udførligt, at det historiske perspektiv er nødvendigt for at forstaa de eksisterende bankformer. Saa snart nye lærestole havde aflastet ham fra en del af pligterne ved Universitetet, stod A. N. parat til at overtage en lederstilling indenfor dansk økonomisk historie. Redaktionen af »Handbuch der Wirtschaftsgeschichte« havde udset ham til redaktør for »Dänische Wirtschaftsgeschichte«, der udkom i 1933. I denne trods store mangler og ufuldkommenheder højst værdifulde første oversigt over landets økonomiske historie skrev A. N. selv om tiden efter 1840. Fint komponeret om udviklingen fra kreditorstat til debitorstat som det afgørende kardinalpunkt og med landbrugets konjunkturer som den bestemmende faktor gav han en kyndig og velafbalanceret karakteristik af byerhvervenes og den økonomiske politiks udvikling frem til 1914. Derved blev hans eget afsnit det bedste i indhold og form. I de følgende aar fordybede han sig i dansk haandværks og industris historie og overtog i 1937 for det nyoprettede Otto Mønsteds fond redaktionen af »Den danske Industris Historie«, der udkom i aarene 1943—44. I et mægtigt dobbeltbind fremstillede han selv udviklingen 1820—70, stofmættet og noget tungt, men med den indlevede forskers sans for den begyndende industrialismes vanskelige vilkaar og krogede veje, for samspillet med de øvrige erhverv og afhængigheden af hele den økonomiske udvikling. I sine sidste aar, i pavserne mellem alvorlig sygdom, var han levende optaget af haandværkets, specielt lavenes historie, men hans otium blev for kort til at faa noget arbejde færdigt, ligesom hans planer om en fuldførelse af industrihistorien med et bind om tiden efter 1870 blev uden resultat. Nævnes bør ogsaa »Det statsvidenskabelige Studium i Danmark før 1848« (1948), der giver en livfuld fremstilling af disciplinens langsomme fødsel og skiftende asyler før selvstændiggørelsen.

Med stor elskværdighed og hjælpsomhed bag en noget mut og afmaalt ydre fremtræden, en egen tør humor og ironi bag et genert smil og med faste og gennemtænkte meninger bag forsigtige, noget tøvende fremførte ord maatte hans stilfærdige, men meget positive personlighed naturligt øve stor indflydelse paa studenter og andre, der kom i berøring med ham. Han har præget den følgende generation af økonomer stærkt, men beklageligt nok ikke formaaet at indpode den meget af hans egen dybe forstaaelse af værdien i det historiske fundament.

Aksel E. Christensen.

Den 25. august 1951 døde højskolemanden og historikeren C. P. O. Christiansen, 64 år gammel. Han tilhørte en familie med udprægede videnskabelige anlæg. Hans fader var fysikeren, professor Chr. Christiansen, hans søster er lægen, dr. med. Johanne Christiansen. Selv følte han sig nok draget i videnskabelig retning, men han var — som han selv sagde — »for fremadvendt og udadvendt« til at opholde sig i studerekamret ret længe ad gangen, — han blev højskolemand allerede året efter, at han havde taget skoleembedseksamen i 1912. Og ved højskolen blev han til sin død: først 22 år på Askov, hvor han havde en fremtrædende stilling som en af »de unge lærere« omkring 1920, side om side med J. Rosenkjær, Hans Lund og J. Th. Arnfred. Sammen med dem oprettede og redigerede han fra 1921 tidsskriftet »Dansk Udsyn«. I 1934 blev han forstander for Frederiksborg højskole, som han sammen med sin hustru, Margrethe, en datter af Jacob Appel, ledede til sin død.

Historien har altid haft en fornem plads på den danske højskoles timeplan. Når højskolearbejdet dog ikke rigtig har kunnet virke dragende på unge danske historikere, kan det måske skyldes en ængstelse hos dem for, at »det grundtvigske historiesyn« kunne bringe dem i konflikt med deres videnskabelige samvittighed. Den unge Christiansen synes ikke at have næret sådanne betænkeligheder. Kort efter at han var begyndt som højskolelærer, protesterede han på et møde af højskolemænd imod, at Holger Begtrup tog afstand fra det gamle højskolesyn, hvor man betragtede historien som menneskeslægtens levnedsløb under Guds førelse. Christiansen hævdede, at al stor historieforskning og -skrivning er syntetisk, — »og jeg skildrede Erslevs syntetiske Afsnit i Middelalderens Historie, der greb mig langt mere end Kildekritikken, — den videnskabelige Sammenhæng i Tiderne, den dybe menneskelige Sammenhæng i Videnskabens Lys«.

Den trang til syntese, som kom til udtryk her, bevarede C. P. O. Christiansen til det sidste, — den prægede al hans gerning som lærer, som taler og som skribent. Han havde ikke blot sans for de store linjer i udviklingen, men ejede også en sjælden pædagogisk evne til at anskueliggøre dem. Han var en lige ypperlig lærer i foredragssalen og i studiekredsen.

Christiansens historiske forfatterskab må vel nærmest — fra hans eget synspunkt — betragtes som en side af hans virksomhed som højskolemand. Men som led i dansk historisk folkeoplysning har hans skriftlige arbejder deres selvstændige værdi. De beskæftiger sig både med Danmarkshistorie, Nordens historie og Verdenshistorie.

I *Verdenshistorien fra 1866 til vore Dage* (v. Engelstoft og Nørsgaard, 1922) skrev Christiansen om de romanske folk og om Sydøsteuropa. Da han — tvunget af sygdom — måtte tage ophold i et cistercienserkloster i Savoyen, studerede han middelalderligt klosterliv og oversatte kilderne til *Bernard af Clairvaux's* historie, udgivet 1926 af »Selskabet for historiske Kildeskrifters Oversættelse«, med en fyldig og værdifuld indledning. En revision af seminarieundervisningen gav ham i 1933 anledning til at skrive *Rids gennem Verdenshistorien*, der i en nøddeskal rummer hans historiesyn og viser hans pædagogiske metode. I Indledningen til dette værk forkyndte Christiansen, at denne verdenshistorie skulle være »mondial«, omspændende den hele klode, men princippet kunne ikke gennemføres.

Indenfor Danmarkshistoriens område blev Christiansens vægtigste arbejde hans bidrag til *Det danske Folks Historie* (1928) om *Unionsopløsningens og Kirkebruddets Tidsalder*; dette afsnit, vel Christiansens bedst gennemarbejdede afhandling, blev i sin tid omtalt med megen anerkendelse af Kr. Erslev i dette tidsskrift. Her kom Christiansens særlige evner til fuld udfoldelse. På den almindelige europæiske baggrund skildrede han — med sin stærke sans for sammenhæng, for udviklingslinjer og modsætningsforhold — de økonomiske, sociale, politiske og åndelige brydninger i tiden 1439—1533.

Danmark var for snævert et felt for Christiansens ekspansive ånd. Ligesom han kaldte sin højskole »dansk og nordisk«, arbejdede han på linje med Jørgen Bukdahl for at skabe en nordisk følelse, der lod sig forene med den stærkest mulige fremhævelse af de enkelte folks særpræg. Derfor tog han afstand fra det officielle danske standpunkt i Grønlandssagen, derfor støttede han færingeres selvstændighedskrav, og i sine sidste år gik han med liden skab ind for islændingenenes ønsker om at få deres gamle skindbøger tilbage til sagaen. Samtidig var han tilhænger af dansk national selvhævdelse, både i kulturkampen ved grænsen og på det militære område. I besættelsesårene gik han stærkt ind for studiekredsarbejde og redigerede store grundbøger om *Dansk i Tusind Aar* (1941) og *Nordisk i Tusind Aar* (1941). *Fortidsliv bag Nutidsstrid* var titlen på et udvalg af hans historisk-aktuelle afhandlinger, der udkom 1932, — i stigende grad blev historiens udtømmelige stof i Christiansens fremstilling en kilde til forståelse af brydningerne i hans egen bevægede samtid.

C. P. O. Christiansen havde som lærer og skribent mange og taknemlige elever, men han kom næppe til at »danne skole«. Den begejstring, han lagde for dagen overfor sit emne og sit virke, var

ægte nok, men fristede ikke til efterligning hos hans mere køligt indstillede landsmænd. Han var en ener, men med sit vidsyn, sin indfølelse og sin selvforglemmende ildhu har han som vel ingen anden i nutiden på mangfoldig vis udbredt historisk oplysning og forståelse i vort folk.

Roar Skovmand.

Vore udmærkede dygtige arkæologer har kun i mindre omfang haft lejlighed til at dyrke den lærdomshistoriske side af deres fag. Så meget heldigere er det da, at nationalmuseet i Victor Hermansen har en kyndig forsker, hvis hovedinteresse samler sig om de danske museers store gamle mand, Christian Jürgensen Thomsen, og hans livsgerning. Det er Victor Hermansen, der for få år siden gjorde opmærksom på, at 15. september 1851 kunde betragtes som antiksamlingens stiftelsesdag i henhold til en udtalelse af C. J. Thomsen i et brev af denne dato til overdirektøren for de danske kunstsamlinger, overhofmarskal J. v. Levetzau; han havde da modtaget Christian VIII's efterladte private arkæologiske samlinger. Berettigelsen af denne dato kan måske omdiskuteres, eftersom der gik endnu et par år, inden antikkabinettet den 10. november 1853 kunde åbnes for publikum.

Det smukke festskrift, *Antik-Cabinettet 1851*, udgivet i Hundred-aaret af Nationalmuseet (Kbh. 1951), som nationalmuseet udsendte præcis på dagen, er redigeret af antiksamlingens leder, mag.art. Niels Breitenstein. Det indeholder (foruden forord af nationalmuseets direktør, Johannes Brøndsted, og af Niels Breitenstein) tre afhandlinger: Fra Kunstskammeret til Antik-Cabinet af Victor Hermansen (s. 9—56), Christian VIII's Vasecabinet af Niels Breitenstein (s. 57—176) og Orientalia før 1851 af ægyptologen, museumsinspektør, mag.art. Marie-Louise Buhl (s. 177—197). Især de to første forfattere har fremdraget en mængde hidtil ukendte oplysninger til antiksamlingens historie. V. H. indleder med nogle eksempler, der kunde tyde på en vis lyst til at samle kuriositeter hos nordboerne allerede i oldtid og middelalder. Af større betydning var de rejser, som danske »curieuse» adelsmænd foretog i slutningen af 16. og det følgende årh., og hvoraf enkelte hjembragte antikviteter til de kunstkamre, som da var ved at komme på moden. Blandt de mange sager, som Jesper Friis hjemførte til sin gård Ørbæklunde på Fyn fra sin rejse 1618, er endnu bevaret to mere end legemsstore sarkofaglag af basalt og granit fra Ægypten (de omtales nærmere i Marie-Louise Buhls afhandling). Af største betydning blev Ole Worms museum, der

1655 blev forenet med Frederik III's kunstkammer. Dette kunde derefter ikke længere rummes på Københavns slot, og 1665 blev grundstenen lagt til den bygning, der i tre stokværk skulde rumme kongens arsenal, bibliotek og kunstkammer. Også Christian V interesserede sig for disse samlinger og overdrog 1687 Holger Jacobæus at udarbejde sit berømte værk, *Museum regium* (udkom 1696, ny udg. 1710 ved Johs. Lauerentzen). V. H. har haft det held i Bergens museum at opspore Jacobæus' originale registratur, afsluttet 11. dec. 1689. Allerede her findes de to berømte Parthenon-hoveder, som var hjemført fra Athen af kaptajn Hartmann 1688, hvis betydning først blev påvist 1825—6 af Rumohr og Brøndsted. Til megen ære for dansk videnskabelig forskning blev også de to expeditioner, som Christian VI og Frederik V bekostede: Nordens rejse 1737—8 til Ægypten og Nubien og Niebuhrs rejse 1761—7 til Arabien og omliggende lande. Det er lykkedes V. H. at påvise, at nogle af de ægyptiske (og andre) oldsager, som Niebuhr hjemførte, havnede i Ove Høegh-Guldbergs private samling, hvor de blev aftegnede af Wiedewelt før statsministerens fald 1784. Efter hans død købtes samlingen 1810 til kunstkammeret, og samme år fremsatte chefen, overhofmarskal A.W. Hauch tanken om at danne en særlig antiksamling, en tanke, som først blev realiseret af Thomsen efter Christian VIII's død.

I den næste afhandling skildrer Niels Breitenstein indgående tilblivelsen af den anden halvdel af antikcabinettet, som skabtes af prins Christian Frederik. Br. har ved rigsarkivarens imødekommethed kunnet gennemgå en mængde hidtil ubenyttet brevstof fra Christian VIII's arkiv. Denne findannede fyrste med de mange interesser inden for kunst og videnskab er som bekendt et særsyn i den danske kongerække. Hans samling af vaser og andre antikviteter grundlagdes på udenlandsrejsen 1819—22. Den første store erhvervelse var købet af ærkebiskoppen Capece Latros samling 1820. Ved dette køb var vor berømte arkæolog P. O. Brøndsted prinsens rådgiver, og dette vedblev han at være (også som direktør for det kgl. myntcabinet fra 1832) lige til sin død 1842. Desuden kom prinsen 1824 i forbindelse med Chr. Tuxen Falbe, da general-konsul i Tunis, som i de følgende år besørgede mange indkøb, og som efter Christian VIII's tronbestigelse blev inspektør (fra 1846 direktør) for kongens vaseskabinet. Også andre lærde mænd som Børge Thorlacius, arkitekten Christian Hansen, J. G. Adler, J. L. Ussing m. fl. bidrog væsentlig til at berige vaseskabinettet. Frederik VI's kongetid var knap på penge, og prinsens økonomiske evner stod ikke på højde med hans samlerlidenskab. På de store auktioner i udlandet gik han oftere glip af antikviteter, som nu

hører til de største kostbarheder i British Museum og Louvre. Heldigvis blev der bjerget ikke så lidt endda, som det fremgår af festskriftets mange smukke billeder. Det er gennem brevskaberne lykkedes Br. at påvise den hidtil ukendte proveniens af disse kunst- og kulturhistorisk så værdifulde skatte. Det store billedværk, som Christian VIII påtænkte udført ved J. L. Ussing, og hvortil en række forarbejder foreligger, standsedes desværre ved kongens død.

Den tredje afhandling af Marie-Louise Buhl om de ægyptiske og orientalske oldsager er efter sagens natur af forholdsvis mindre omfang, men fremdrager og fortolker også adskillige værdifulde erhvervelser, som hjemsendtes, især af danske konsulere. Ovenfor er nævnt de to af Jesper Friis hjemførte mumiekistelåg; men man savner her (s. 186) nærmere omtale af de ovennævnte, måske mindre betydelige statuetter fra Høegh-Guldbergs samling.

Festskriftet slutter meget fornemt med året 1851 og overlader således til fremtiden en skildring af den rige udvikling i de følgende hundrede år. I denne tid er som bekendt skabt en anden meget betydelig antiksamling i Glyptotheket af brygger Jacobsen. Medens denne fortrinsvis lægger vægten på det kunsthistoriske, har nationalmuseets antiksamling særlig opmærksomheden henvendt på kulturhistorien. De supplerer således udmærket hinanden, og antiksamlingen har fremdeles sin existensberettigelse inden for nationalmuseets kreds af forskellige afdelinger til belysning af kulturens veje, hvorigennem også den bidrager til forståelse af vort eget folks udvikling.

Georg Galster.

I de senere års hastigt svulmende litteratur om N. F. S. Grundtvig er der eet værk, som faghistorikere kan læse med særligt udbytte: Erik Møllers *Grundtvig som Samtidshistoriker* (1950). Bogen er direkte inspireret af Grundtvigrenæssancen under besættelsen. Forf. har ved at betragte Grundtvig fra en enkelt side, i hans fremstillinger af samtidshistorien, søgt at belyse hans personlighed, udvikling og tankeverden for derigennem at bidrage til at gøre det klart, hvori hans betydning for vor tid består. Som søn af præsten i Gylling er forf. fra sin ungdom fortrolig med og sympatisk indstillet overfor grundtvigsk åndsliv, men han er ikke personligt engageret i den kirkelige og folkelige grundtvigianisme. Han har altså særdeles gode forudsætninger for at behandle emnet både med forståelse og kritik.

Bogen holder mere end titlen lover. Den er nemlig ikke blot

en analyse af Grundtvigs egentlige historiske skrifter om 18. og 19. årh., især verdenskrønikerne og Mands Minde, med redegørelse for hans arbejdsmåde, hans svagheder og fortrin som samtidshistoriker, men giver tillige på grundlag af disse arbejder og talrige spredte udtalelser i Grundtvigs trykte skrifter og taler en — meget koncentreret — fremstilling af Grundtvigs syn på nogle af datidens vigtigste problemer: enevælde og folkestyre, demokrati og liberalisme, det sociale spørgsmål, skandinavismen, udenrigspolitikken, begrebet danskhed, Sønderjylland¹. Også Grundtvigs forhold til rationalisme og romantik², hans pædagogiske ideer og hans religiøse opfattelse og dens sammenhæng med hans oplevelse af folkefællesskabet berøres. Forf.s betragtninger munder jævnlgt ud i klogt karakteriserende ord om Grundtvigs væsen. Også det mere skitseagtige slutningsafsnit om Grundtvigs betydning for eftertiden indeholder træffende iagttagelser. Skønt bogen ikke er uden aktuelt sigte, er den som helhed en lodig historisk undersøgelse, skrevet af en nøgtern og roligt dømmende forsker.

Forf.s hovedkonklusion, der vel — hvad han selv nævner — ikke er ganske ny, men skarpere udformet og grundigere underbygget end tidligere, er at Grundtvigs synsmåder på alle punkter var i stadig, ofte langsom udvikling under indtryk af hans iagttagelser og erfaringer. »Hver Gang han nåede frem til en ny Erkendelse, var han til det sidste klar over Nødvendigheden af at tage Standpunkt i Overensstemmelse hermed . . . her ligger hans menneskelige Storhed« (s. 149 f.). Grundtvig var ikke »en vidunderlig lydhør Hejmdal«, således som bl. a. Fr. Rønning og Hal Koch har set ham, ikke »i virkelig Forstand . . . Synernes, men Kendsgerningernes Mand« (s. 161). Som af forf. s. 157 forudset, har bl. a. kirkehistorikere — efter anm.s mening ikke uden grund — indvendt, at denne betragtningsmåde er ensidig, at Grundtvigs folkelige og religiøse indsats ikke kan forstås uden hans »syner«, hans ganske irrationelle fremtidshåb til den nordiske menighed og det danske folk, og at det for denne forståelse er mindre væsentligt, at Grundtvigs profetier meget ofte har vist sig ikke at slå til. Indenfor de områder af Grundtvigs tankeverden, bogen fortrinsvis beskæftiger sig med, hans politiske og sociale indstilling i videste forstand, har forf.s opfattelse imidlertid udstrakt

¹ For det sidste punkts vedkommende må forf.s fremstilling jævnføres med Troels Finks afhandling Grundtvig og Sønderjylland, i Jyske Samlinger 1950.

² Her kan forf. bl. a. bygge på C. I. Scharlings fine og søbre undersøgelse Grundtvig og Romantikken (1947), som der kan være grund til at henlede åndshistorisk interesserede læsers opmærksomhed på.

gyldighed. Han er naturligvis heller ikke blind for, at Grundtvig fortolkede kendsgerningerne på sin egen, undertiden højst subjektive måde, hvilket også belyses i forf.s lærerige afhandling om Grundtvig 1848—50 (Grundtvig-Studier 1950). I denne forbindelse er det ikke uden interesse at eftergå Grundtvigs ejendommelige forhold til den engelske empirisme, behandlet i Henning Høirups disputats om Grundtvigs Syn på Tro og Erkendelse (1949), som forf. formodentlig ikke har kunnet nå at benytte.

Povl Bagge.

I anledning af junigrundlovens hundredårsjubilæum har den for sine banebrydende arbejder i svensk forfatningshistorie kendte Lundeprofessor Fredrik Lagerroth udgivet en bog om *Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660—1849* (1949). Hvad der interesserer forf. er især forfatningsdiskussionen indenfor monarkiet i 1830erne og 1840erne, som han med rette mener ikke hidtil er påagtet tilstrækkeligt af danske historikere. En analyse af et udvalg af indlæg i denne debat, herunder forhandlingerne på rigsforsamlingen, optager hovedparten af bogen. I et par indledningskapitler, skrevet væsentlig på grundlag af foreliggende fremstillinger, føres udviklingen frem fra 1660 til provinsialstændertiden, og her som overalt i værket er hovedsynspunktet det i titlen angivne. Forf. prætenderer altså ikke at have behandlet sit omfattende emne tilbunds. Han vil, idet han betragter forfatningsudviklingen i det væsentlige som et isoleret fænomen, uden hensyntagen til dens sociale og økonomiske forudsætninger, på basis af en mere foreløbig undersøgelse rejse problemer og trække hovedlinier op. Det er derfor en selvfølge, at der kan indvendes en del mod forf.s fremstilling og føjes adskilligt til, men da professor Bøggild-Andersen i Statsvetenskapligt Tidskrift 1950 har recenseret bogen udførligt, skal den her kun gøres til genstand for en kort omtale, delvis i tilslutning til nævnte anm.

Professor Lagerroths skrift, hvis benyttelse vanskeliggøres af mangel på registre og detaljerede kildehenvisninger, repræsenterer en forståelig og vistnok i og for sig berettiget reaktion, dels mod nogle danske historikers tilbøjelighed til at bagatellisere kontrasten mellem tysk og dansk i Danmark i det første århundrede efter 1660, dels mod den beundring for det enevældige styre, som især Hans Jensen har givet udtryk. I begge henseender går forf.s reaktion dog efter anm.s mening for vidt. Han har i for høj grad antaget nationalliberale synsmåder, hvilket bl. a. viser sig i

hans uforbeholdne tilslutning til Orla Lehmanns historiske exposé i hans tale på Falster 1841 (s. 61 f.). Det mørke billede af den danske befolknings servilitet og moralske fornedring under enevælden, som forf. i tilknytning til Sars tegner (s. 24 f.), må kompletteres med Suhms forfatningsforslag fra 1772 og adskillige andre vidnesbyrd om kritisk holdning overfor det absolutistiske system før 1830, og de svagheder i enevældens landbopolitik, forf. så stærkt fremhæver, har jo som af Falbe Hansen og andre påpeget bl. a. deres rod i internationale konjunkturer, der ikke kunde påvirkes af regeringssystemet. I national henseende karakteriserer forf. den ældre danske enevælde (indtil sidste del af 18. årh.) som »camouflage för brutal tysk expansion«. Også her er linierne trukket vel hårdt op. Når forf. vil gøre de store landboreformer og specielt de bondebeskyttende træk i disse til hovedpunktet i danskhedens reaktion (s. 25 f.), kan det indvendes dels, at bondebeskyttelsens grundprincipper blev knæsat af lovgivningsmagten allerede under Christian V, dels at den danske Iver Rosencrantz ikke mindre end de tyske Plessener ønskede stavnsbåndets indførelse, danskhedens forkæmper Guldberg dets bevarelse, mens tyskfødte eller tyskdannede godsejere og høje embedsmænd arbejdede i allerforreste række på frigørelsesværket; dette sidste forhold er forf. iøvrigt selv inde på. I det hele taget bør man nok vogte sig for at overvurdere de nationalt og socialt uheldige følger af den tyske immigration og af tyskernes indtrængen i regering og forvaltning. En del af de indflyttede herremænd praktiserede sikkert deres hjemlands syn på bonden (s. 22), men var nogle af de danske, især de nye borgerlige godsejere meget bedre? Problemet er ikke tilstrækkeligt belyst og sikkert umuligt at udrede tilbunds. Hvad specielt kongerigets styrelse og retsforhold angår, må det ikke glemmes, at den danske retstradition takket være Danske Lov blev bevaret udenfor selve det forfatningsretlige område.

Med denne fra forf.s opfattelse noget afvigende vurdering af den tyske indflydelses betydning skal naturligvis ikke benægtes, at hans problemstilling er velbegrundet. Den viser sin frugtbarhed under hans gennemgang af forfatningsdiskussionen efter 1830. Slutresultatet, at junigrundloven hovedsagelig blev formet efter vesteuropæisk mønster, er jo kendt nok, men det er idetmindste for en ikke specielt forfatningshistorisk kyndig belærende og inspirerende at følge forf.s redegørelse for nordiske og tyske forfatningsideers skiftende rolle i den konstitutionelle debat indtil 1849. Hidtil lidet påagtede indlæg fremdrages og gammelkendte sættes i ny belysning, bl. a. takket være forf.s fortrolighed med norske

og svenske forfatningsforhold. At han kommer udefra til stoffet giver hans synspunkter friskhed men også nu og da nogen skævhed, som når han — vel forledt af adelskonstitutionalismens betydning for svensk forfatningsudvikling — vil forklare den danske enevældes fald med, at den ikke var gennemført i hertugdømmerne (s. 29 f.). Forf. fremhæver, at det var ganske bevidst, når man tilsidst med junigrundloven tog afstand fra de norske og svenske og dermed tillige fra tyske førrevolutionære forfatningsprincipper ved at indføre fuld ministeransvarlighed efter vest-europæisk forbillede, ved at opgive enhver form for stændervalgret og ved at give rigsdagen overvægten i forholdet til kongen. Det er ikke det mindst værdifulde ved bogen, at den så stærkt understreger, at grundlovsfædrene vidste hvad de gjorde. Selv om resultatet blev udpræget doktrinært, havde — således dommer den kyndige forfatter — de ledende danske samfundslag i løbet af et par årtier nået at leve sig ind i doktrinerne. Den danske forfatningsdiskussion i 1830'erne og 1840'erne lå på et højt plan, og de liberale gik vel forberedte til grundlovsarbejdet.

Professor Lagerroths fag er statskunskap og han nærmer sig problemerne fra en anden synsvinkel end almindelige historikere. Netop derfor har de meget at lære af ham. Hans bog kan give danske anledning til med en vis misundelse at betænke, hvad hans herhjemme som universitetsfag ukendte disciplin har betydet for udforskningen af Sveriges historie, ikke mindst gennem de tilskyndelser, der er udgået fra professor Lagerroths egne arbejder.

Poul Bagge.

Blandt de mange litterære Planer, som Kirkehistorikeren Oluf Kolsrud maatte efterlade ufuldførte ved sin Død 1945, var ogsaa en Udgave af Biskop Johan Nordahl Bruns Visitatsbog. Først nu er det lykkedes hans Broder, Professor Sigurd Kolsrud i Samarbejde med flere andre at faa den udsendt (*Johan Nordahl Brun, Visitats-Journal 1794—1812* i Bibliotheca Norvegiæ sacræ XIX, Oslo 1951). I stigende Grad er i de senere Aar den historiske Værdi af Visitatsoptegnelser blevet erkendt, og som i lignende Tilfælde forelægges der ogsaa her et betydningsfuldt Stof særlig til Belysning af norske Kirke- og Samfundsforhold. Nok saa væsentlige er dog de Bidrag, Bruns Visitatsjournal direkte og indirekte indeholder til Karakteristik af den skarptskaarne, temperamentsfulde Bispeskikkelse. Man faar et endog særdeles anskueligt Billede af hans utrættelige Færden i det udstrakte Bergen Stift med

de ofte vanskelige Vejforbindelser, af hans djærve, uimponerede Menneskeopfattelse, af hans Naturglæde og hans Kærlighed til den norske Almue og dens »ukunstlede Hiertesprog« (S. 40).

Medens der saaledes er al Grund til at glæde sig over Offentliggørelsen af Kildestoffet i sig selv, kan Formen for Udgivelsen nok indbyde til nogen Kritik. Hovedsvagheden synes at have været den, at der har været alt for mange Kokke om at tilberede denne Ret. Een Mand har besørget Teksttilrettelæggelsen, en anden taget sig af Oversættelsen af de latinske Partier, et Par har arbejdet med den historiske Kommentar, og igen andre læst Korrektur og udarbejdet Register. Man savner i temmelig høj Grad en enkelt Udgivers faste Haand ved Udgavens Planlægning og Gennemførelse. Dette har vel bl. a. medført, at Tekstudgaven ikke er blevet forsynet med en højst tiltrængt Indledning. Foruden andet maatte man her have fundet behandlet det vigtige Spørgsmaal om, hvem der har ført de enkelte Dele af Visitatsjournalen i Pennen. Af flere Steder synes det nemlig at fremgaa, at Brun ikke selv har skrevet hele den foreliggende Tekst, men har benyttet sin Amanuensis. Baade af formelle Grunde og af Hensyn til Kildeværdien havde det været ønskeligt, om dette Spørgsmaal var blevet nærmere oplyst.

Med Hensyn til Tekstrecensionen har man aabenbart tilstræbt ikke blot en nøjagtig, men en aldeles slavisk Gengivelse af Forlægget. Sammenligner man nu den Side, der er vedføjet i Facsimile, med Gengivelsen (S. 72), er der et og andet, der kan vække Betænkelighed, maalt med denne strenge Alen, og mane til Eftertanke, om det ikke havde været rimeligt at foretage en vis Normalisering af ganske uvæsentlige Ting i Forlægget. Kommentaren (ved Statsarkivar Einar Jansen) er fortrinsvis personalhistorisk orienteret og indeholder i saa Henseende mange værdifulde Oplysninger. Derimod er den mindre tilfredsstillende med Hensyn til andet historisk Stof, hvor man jævnlig savner nærmere Forklaring. S. 7 havde man saaledes gerne set oplyst, at der ved »Almuens Lærer« tænkes paa den meget yndede Haandbog »Almuens Lærer, en nyttig Læsning for Meenigemand« ved Lauritz Hasse, 1—2, 1785—86. S. 105 savnes ved en meget karakteristisk Beretning hos Brun en Henviisning til en parallel Brevudtalelse af ham (trykt i Personalhistorisk Tidsskrift 12. R. II, 120). Til et Sted S. 113 findes en slem Misforstaaelse, idet Udtrykket »samtlige Herreds-Brødrene«, som var indbudt til et Bryllup, opfattes som lig »bøndene«. Baade Sammenhængen og Sprogbrugen viser naturligvis, at der her er Tale om Herredets Præsteskab. Til Gengæld kunde man uden Skade have undværet Oversættelser af selv

de almindeligste Fremmedord (et Kommenteringsprincip, der forøvrigt ikke er konsekvent gennemført).

En ikke ubetydelig Del af Visitatsdagbogen er ført paa Latin. For at lette Forstaaelsen har man formaaet en klassisk Filolog, Professor Leiv Amundsen, til at behandle og oversætte disse Partier. Det har været let nok at paavise, at den Latinitet, som Brun skrev saa flydende, hverken i Ordvalg, Grammatik eller Stavemaade er strengt korrekt i klassisk Forstand. Det forekommer mig dog, at Professor Amundsens Behandling af J. N. Brun som Latinist tyder paa, at han ikke i samme Grad er fortrolig med det 18. Aarhundredes Latin som med Oldtidens. Rent bortset fra, at der ikke faa Steder lader sig paavise afgjorte, til Dels meningsforstyrrende Fejl i de latinske Stykker i Udgaven (skyldes de Brun, burde der have været gjort opmærksom derpaa), er det næppe metodisk rigtigt at rette Egenheder i Stavemaade og Ordvalg efter klassiske Regler. Det 18. Aarhundredes Latinister havde deres Skrivevaner, som maa respekteres lige saa vel som de middelalderlige Forfatteres. Udgiverens Fremhævelse af, at dette eller hint enkelte Ord eller Udtryk hører hjemme hos en bestemt klassisk eller efterklassisk Forfatter, kan vel være meget lærerig, men kan let føre til den Forestilling, at Brun har siddet inde med en temmelig udbredt Forfatterlæsning og bevidst uddannet sin Stil efter forskellige Forbilleder. Sandheden turde dog snarere være den, at han skrev Tidens almindelige Skolelatin tilsat en vis personlig Farve særlig paa Grundlag af Horats og Virgil.

Heller ikke de meddelte Oversættelser vidner om rigtig Fortrolighed med den paagældende Tid. Naar »exordium« oftere gives ved »utgangspunkt«, vilde »Indledning« være mere træffende, da det drejer sig om en ganske bestemt terminus technicus : det indledende Afsnit af en Prædiken (jvfr. dog S. 4 Note b). S. 22 oversættes »Coena ipsa« ved »selve gjestebudet«, men Sammenhængen viser, at der tænkes paa Gæstebudet i særlig Forstand : Nadveren. Ved »luxuria« S. 60 skal næppe tænkes blot paa »drikkefældighed«, men paa overdaadig Levevis i bredere Forstand. S. 76 oversættes »universitas gratiæ« afgjort urigtigt ved »nådens helhet« — der er her Tale om et staaende Udtryk »Naadens Almindelighed« modsat dens Partikularitet (den kalvinske Prædestinationslære). Selv dygtige klassiske Filologer gaar ofte mærkeligt paa Grund, naar de skal behandle sene latinske Tekster, til hvis Forstaaelse der kræves ikke blot filologisk, men ogsaa historisk Indsigt. Det er i det hele Skade, at den værdifulde Tekst i denne Udgave ikke er tilrettelagt med større historisk Indlevelse og strengere Konsekvens.

Bjørn Kornerup.

Et vidnesbyrd om Friedrich Meineckes fremragende plads blandt historikere i vort århundredes første halvdel foreligger der i Walther Hofers 1950 udkomne, godt 550 sider store bog: *Geschichtschreibung und Weltanschauung* med undertitlen *Betrachtungen zum Werk Friedrich Meineckes*. (R. Oldenbourgs forlag, München). Forfatteren er en yngre schweizisk historiker, der i værket viser indgående kendskab både til M.s produktion og til dens forudsætninger i tysk åndsliv og historieskrivning, og som tillige i sine undersøgelser inddrager nyere historiefilosofiske arbejder (således af Benedetto Croce, J. Huizinga og J. Ortega y Gasset) fra andre lande.

Hofer udtaler i sin »Methodische Einleitung«, at han først havde tænkt at give en fremstilling af Meineckes historieopfattelse, men han blev senere mere og mere optaget af problemet om forholdet mellem historieskrivning og verdensanskuelse. Som titlen viser, blev dette bogens hovedgenstand, og M.s værk blev puttet ned i undertitlen, brugt til at verificere den nære forbindelse mellem overtittelsens to begreber. Heldig for bogens disposition forekommer denne »udvikling« mig ikke at have været. Det synes mig, at man til tider under læsningen af den systematiske fremstilling temmelig umotiveret ser M. blive draget ind. Det er ikke let med to hovedemner i een bog. Yderligere er fremstillingen bred, og de stundom flere sider lange anmærkninger, et enkelt sted refererende til et notetegn midt i en sætning, letter ikke læsningen.

Men med disse begrænsninger er skildringen klar og tiltalende. Den omfatter foruden indledningen (sml. nedenfor) et afsnit om »Die geschichtstheoretischen Grundpolaritäten«, hvori begreberne individet og det almene, frihed og nødvendighed samt værdier og kausaliteter behandles, og et afsnit om »Der Historismus und seine Grundgedanken«. I dette sidste skildres individualitets- og udviklingstanken. Der sluttes med en bibliografi over M.s bøger og en litteraturfortegnelse. Blandt M.s bøger savnes hans »Erinnerungen 1901—1919« (se H. T. 11r. III, s. 344 ff), der udkom 1949 og vel kunde være kommet med i et 1950 trykt værk?

Som det vil forstås, finder man ikke i H.s bog nogen sammenfattende biografi af M., hverken nogen (direkte) skildring af hans personlighed eller af hans historiske produktion. Dog giver H. i indledningen som baggrund for brugen af M. i den systematiske fremstilling en »stiliserede Zeichnung« af M.s udvikling, hvis første fase var bestemt af en objektiv idealisme, altså en monistisk verdensanskuelse, men hvis anden fase blev en dualistisk idealisme, en overgang, hidført af den 1. verdenskrig og af den modsætning, der under denne trådte så skarpt frem mellem vester-

landsk og tysk tænkning. Den nye fase i M.s tænkning fandt sit udtryk i det 1924 udkomne værk »Die Idee der Staatsräson«. Forskellen mellem de to faser er så iøjnefaldende, at den slet ikke kan overses — og heller ikke er blevet det. Når H. derimod vil konstatere en sidste, 3. fase, bestemt af nationalsocialismens magt-overtagelse 1933, forekommer dette mig problematisk. H. hævder, at forandringen karakteriseres ved en svækkelse af viljen til politisk og pædagogisk handlen og ved overgang til en kontemplativ og æstetiserende betragtning af historien. Selvfølgelig må det indrømmes, at mulighederne for politisk og pædagogisk virksomhed, når man er emeritus og over 70 (M. er født 1862), og når der hersker totalitært styre, er svækkede, men mon i øvrigt ikke M.s 1946 udkomne lille skrift »Die deutsche Katastrophe« (se H. T. 11. r. II, s. 562 f) vidner tilstrækkeligt mod nævnte betragtninger.

Af indholdet i H.s to hovedafsnit skal jeg kun nævne et par skildringer, hvor M. optræder. Først hans polemik med Karl Lamprecht, der fandt sted midt i 90'erne, og som behandles i kapitlet individet og det almene (Individualismus contra Kollektivismus), dernæst den meget oplysende redegørelse for modsætningsforholdet og polemikken mellem M. og Benedetto Croce (som rationalismens repræsentant) vedrørende det rette indhold af begrebet »Historismus« (se f.eks. s. 393 ff). I forbindelse hermed vil jeg fremhæve den interessante undersøgelse af, hvor sent udviklingsbegrebet optræder i M.s historieskrivning, skønt dette begreb spiller en hovedrolle i M.s sidste store værk »Die Entstehung des Historismus« (1936).

M.s navn optræder, som sagt, i bogens undertitel. Men det er de smukke, velvalgte citater fra M.s bøger, der kaster glans over fremstillingen. Læseren af denne belønnes i hvert fald med at få uddybet sit kendskab til M.s gennem godt 6 årtier udførte historiske skribentvirksomhed og til hans forunderligt rige personlighed, i hvilken også »samvittigheden« har sin fulde borgerret.

Holger Hjelholt.

I den fortrinlige Home University Library serie har professor i økonomisk historie ved University of London T. S. Ashton skrevet en lille bog på 167 sider kaldet *The Industrial Revolution 1760—1830* [Oxford University Press 1948]. Det er en i sjælden grad velskrevet syntese, afbalanceret, klar og levende, skabt af en indsigt i emnet, som er erhvervet gennem årelange studier. I indledningen diskuterer Ashton begrebet »the industrial revolu-

tion« og peger på, at dette ikke blot omfatter de industrielle, men også de sociale og intellektuelle forandringer, hvis organiske eller gradvise udviklingsmåde betones, hvorfor bogens titel egentlig burde have været en anden, om ikke udtrykket var så hævdevundet, at det ville være pedanteri at søge et nyt konstrueret. Forfatteren opridser ganske kort de vigtigste træk i befolkningsudviklingen, skildrer de tidlige industrielle former, beskæftiger sig indgående — og noget for bredt — med de tekniske opfindelser og præsenterer i afsnittene om kapitalen og arbejdskraften, samt de økonomiske systemer, læseren for adskillige nye synspunkter. Afgørende er således hans påvisning af den synkende rentefods — dvs. den billige kapital — betydning for industrialiseringsprocessen, et spørgsmål som endnu ikke er fuldt oplyst, men som utvivlsomt vil blive taget op med Ashton's problemstilling som udgangspunkt. Også omtalen af byggeriet i forbindelse med arbejderboliger er værdifuld, overhovedet karakteriseres fremstillingen af en mangesidighed i synspunkter og en fortællerglæde, der gør bogen populær i dette ords bedste betydning. I et afsluttende kapitel fremdrages de almene kendetegn ved den industrielle revolution, der opfattes som en økonomisk-sociologisk proces snarere end en tidsbestemt periode. Hvadenten den præsenterer sig i England efter 1760, i U.S.A. og Tyskland efter 1870, eller i Canada og Rusland i vor egen tid, er dens karakter og virkninger stort set de samme, det gælder prisudviklingen, kapitalforholdene, beskæftigelsen og til en vis grad de politiske forhold. Det centrale problem er i alle tilfælde, hvorledes man skal føde, klæde og beskæftige et voldsomt stigende befolkningsoverskud, og svaret er ifølge Ashton gennem en industrialisering. Han benægter ikke, at årene 1760—1830 for Englands vedkommende formørkedes af krige og ulykker, men imødegår skarpt, at »the disasters of the industrial revolution« skulle være fremkaldt af de tekniske og økonomiske forandringer. Dette hovedsynspunkt anskueliggøres ved en aktuel henvisning til forholdene i Indien og Kina, der afslutter den læseværdige bog, som forøvrigt nu foreligger i en svensk oversættelse ved professor Ernst Söderlund.

Kristof Glamann.

Når Østeuropas historie længe har indtaget en forholdsvis beskednen plads i danske fremstillinger af verdenshistorien, skyldes det utvivlsomt, at disse områder gennem tiderne har været af langt mindre betydning for forløbet af dansk politisk, økono-

misk, social og kulturel historie end Central- og Vesteuropa, men også, at den mellem- og vesteuropæiske kulturkres, hvis historie-syn har været så afgørende for vor egen opfattelse, i forholdet til Østeuropa i det store hele har været givende og ikke, som når talen er om Italien, i mange henseender modtagende. Der er dog sikkert herved sket en undervurdering af Østeuropas betydning, og navnlig hvis man forlader et nationalt syn på historien, er dette hævet over diskussion. Sprogveskelsighederne er imidlertid en hindring for studiet af østeuropæisk historie, og det må derfor i højeste grad påskønnes, at der i de senere år er udkommet adskillige udmærkede værker om disse emner, skrevet af indfødte videnskabsmænd på vesteuropæiske sprog; navnlig for Polens vedkommende har dette været tilfældet.

Den nord- og vesteuropæiske historiker, som ikke beherskede polsk, var på dette område tvunget til at gribe til fremstillinger af ikke-østeuropæiske historikere, navnlig tyske, af hvilke E. Hanisch's »Die Geschichte Polens« (1923) fortjener at fremhæves blandt enkeltfremstillingerne, mens man måtte søge tilbage til forrige århundredes midte for at finde en mere fyldig redegørelse i R. Roepels »Geschichte Polens« (1840). Et spagfærdigt forsøg på at gøre den vesteuropæiske læsekres delagtig i polske historikers synspunkter overfor navnlig de tyskes blev ganske vist gjort med G. Slocombes »A History of Poland« (1939), men dette var på ingen måde tilfredsstillende, og det iøvrigt udmærkede Baltic Pocket Library fra 1930'erne ligesom visse specialafhandlinger navnlig i franske tidsskrifter gav kun underretning om enkelte væsentlige punkter. Dette savn er nu på udmærket måde afhjulpet med *The Cambridge History of Poland*, redigeret af W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecki og R. Dyboski. Værket planlagdes i 1936, og 1941 kunne bind 2., omhandlende tiden fra August II til Pilsudski udkomme (ny udgave 1951), men første bind, som behandler tiden indtil 1696, måtte, grundet på krigens vanskelige kår med medarbejdere spredt i U.S.A., England, Polen og tyske koncentrationslejre, vente til 1950 med publikation. På dette tidspunkt var 8 af bindets 23 bidragydere døde, deraf adskillige som ofre for krigen.

Den stærke udspecialisering, som kendetegner alle Cambridgepressens publikationer af denne art, har både heldige og mindre heldige sider, gentagelser er uundgåelige — omend man sporer redaktionens bestræbelser herimod — og en helhedsopfattelse savnes. På den anden side har denne vidtdrevne opdeling bevirket, at standarden for de fleste afsnit ligger særdeles højt; mærkes kan P. Davids skildring af den polske kirke til 1250, M. Z. Jedlickis

af den tyske kolonisation i Polen og den tyske orden, J. Sienickis af forfatningsforholdene i 15. og 16. årh., J. Rutkowskis af sociale og økonomiske forhold i samme tid, O. Forst de Battaglias af Jan Sobieski m. fl. En nordisk historiker vil notere, at kapitlet om Polen og Østersøområdet skyldes P. O. von Törne; også adskillige engelske og amerikanske forskere har leveret bidrag. Eksempler på noget svagere afsnit er O. Haleckis skildring af 14. årh. og renaissancekulturen i Polen.

Af særlig interesse er de afsnit, som behandler Polens ældste historie. Det gælder i almindelighed, at studiet af folkets oprindelse og statens grundlæggelse eller historiske tilsynekomst over stærk tiltrækning, men navnlig gælder dette for unge statsdannelser, der søger en historisk begrundelse for deres eksistens. Udfra dette synspunkt må den rige historiske litteratur, som fremkom i det ved Versaillesfreden genskabte Polen, betragtes. Den var tillige et svar på tyske historikers påstande om tysk overhøjhed over Polen i 10. årh. og germansk bosættelse nord for Warthe forud for Polakernes fremtrængen i disse egne, om Pommeranernes slægtskabsforhold, om missionspolitikken og de første polske hertugers afstamning (vikingeteorien) m. m. Der kom her fra begge sider andre end videnskabelige synspunkter til orde. Denne polemik var et led i det ideologiske forspil til 2. verdenskrig. I 1940 (Festschrift Ernst Heymann) kunne den centrale skikkelse på tysk side i denne kulturkamp, Albert Brackmann, uden at risikere gensvar gøre status op for den polske historieforskning på dette område og notere, at de arbejder, som var fremkommet »während der kurzen Dauer des in Versailles geschaffenen Polenstaates« var uden større videnskabelig værdi og nærmest beregnet på at udlede slutninger til brug for nutidens forhold. Brackmann havde på det sidste punkt ikke ganske uret, blot bør det tilføjes, at tysk forskning arbejdede på samme linie. Den aktuelle baggrund var spørgsmålene om den polske korridor, Danzig, ja, man tør sige besiddelsen af hele det gamle Pommern.

Efter krigen har polske eller polskvenlige historikere indtaget Brackmanns og hans kollegers privilegerede stilling. I *The Cambridge History of Poland* er de afsnit, som i denne forbindelse har interesse, forfattet af A. P. Goudy, S. Kętrzyński og Pierre David. De første er gyldige og gode oversigter over polsk forsknings stadi på disse felter, men i hvert fald Kętrzyński uden megen originalitet. Davids beskrivelse af den ældste polske kirkehistorie er derimod et selvstændigt og fuldmodent arbejde. Denne franske professor er vel at betragte som nutidens fornemste kender af dette emne. Han har tidligere i enkeltundersøgelser og i en over-

sigt over kilderne til Polens historie i middelalderen vist sin viden på disse områder, men også David følger dog på afgørende punkter de egentlige polske forskeres synspunkter, således m. h. t. spørgsmålet om Magdeburgs stilling overfor bispedømmet Poznan (Posen) og forholdet mellem kejserens og pavens synspunkter for missionspolitikken (hvor man fra polsk side — sikkert med rette — mener at se en modsætning) og overhovedet angående forbindelsen mellem Kurien og Polen. David understreger dog prisværdig klart de usikre punkter.

Hvad her er sagt om Davids undersøgelse, gælder også for den tjekkiske emigrant, professor ved Charles IV University Francis Dvornik's værk *The Making of Central and Eastern Europe* (1949). Dette kan ses som en fortsættelse af forfatterens bog »Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle« (1926), og dets hovedtanke er at give en sammenfattende studie af disse områder i de to følgende århundreder. Med rette bemærker Dvornik, at man tidligere i alt for høj grad har koncentreret opmærksomheden om sit eget land på bekostning af helheden. Endnu tydeligere end David understreger Dvornik forskellen mellem tysk og polsk opfattelse. I hovedsagen følger han den sidste. En overvældende kundskabsfylde er samlet i denne beskrivelse af 10. og 11. årh.s kontinental- og østeuropæiske historie. Af enkeltundersøgelser, der viser forf.s indleven i stoffet kan nævnes skildringen af Quedlinburg-rigsdagen 973, af bisp Adalbert af Prags rolle for missionen, af Kroatiens og Serbiens ældste historie og dens overlevering, af den polske hertergs overdragelse af sit land til paven o. 990 m. m. Også de helhedssynspunkter, han anlægger her, påkalder megen interesse. Det gælder vurderingen af Karl den Stores og Otto I's imperietanker, af Otto II's Italienpolitik som tilintetgørende for forgængerens livsværk i øst — et gammelt tysk synspunkt i ny og forbedret form — og af de polske hertugers forsøg på skabelse af en storslavisk stat, som dog strandede på Böhmens modstand, af samspillet mellem vesteuropæisk og byzantinsk civilisation i Böhmen og Otto III's interessante forsøg på med Gerberts (Sylvester II's) og Adalberts støtte at virkeliggøre Augustinus ideal om nært samarbejde mellem verdslig og gejstlig magt. Når Dvornik karakteriserer denne plan som på en gang idealistisk og realistisk, følger han den omvurdering af Otto III, som blev givet af P. Schramm (Kaiser, Rom und Renovatio, 1929), og som formodentlig vil vise sig holdbar. Ved skabelsen af et sådant kristent imperium, hvorunder de nye stater i Europa skulle have frihed til at ordne deres egne anliggender, havde Otto fundet en løsning, som var akseptabel for alle parter, men efter hans og pavens død

kom med Henrik II atter rent tyske interesser til orde. Dette hovedsynspunkt er sikkert rigtigt og frugtbart, men hvor det gælder den nærmere analyse af kejserens og den polske hertugs rolle ved den ændring af forholdet mellem Tyskland og Polen, som var resultatet af mødet i Gniezno (Gnesen) år 1000, er der åben mark for divergerende opfattelser. I sin afsluttende behandling af Kijefriget og dets betydning for forbindelsen mellem Byzants og vesten har Dvornik måttet savne den skandinaviske litteratur om disse emner. Behandlingen af forholdet mellem Skandinavien og kontinentet er i det hele et svagt punkt i hans fremstilling, men dette tør vel næppe bebrejdes en slavisk forfatter, så længe nordisk litteratur i hovedsagen kun er tilgængelig for dem, der er kyndige i nordiske sprog.

Ligesom Dvorniks værk lå færdigt i 1944, og i hvert fald en stor del af manuskripterne til de enkelte afsnit af *The Cambridge History of Poland* var fuldendte før krigen, er Poznan-professoren Zygmunt Wojciechowskis *L'État polonais au moyen âge* (1949 — *Histoire des Institutions*) en bog, som er skrevet år tilbage (polsk udgave 1945). Wojciechowski var en af hovedskikkelserne i den tysk-polske polemik før krigen. Allerede dengang forelå et af hans værker på engelsk i *The Baltic Pocket Library* (Mieszko I and the Rise of the Polish State, 1936); efter krigen har han i en artikel i *Revue Historique CCI* (1949) skåret tyske historikere fra Thietmar af Merseburg til Albert Brackmann over een kam — et hvast svar til den sidste. I denne skarpe polemikers fremstilling spores da heller ikke megen tvivl. De ting, der for David og Dvornik var overvejende sandsynligheder, bliver her visheder, som de modsatte opfattelser blev visheder for tyske historikere før krigen. Navnlig mærkes dette i indledningskapitlet om den polske stats dannelse, dette afsnits mange udmærkede synspunkter angående den skiftende polske alliancepolitiks baggrund og statens konsolidering og opdeling ufortalt.

Før Wojciechowski falder Polens middelalderhistorie i to hovedperioder. Den første når op til tiden o. 1200 og kendetegnes ved opretholdelsen af det gamle Piastermonarki, der vel optager fremmed påvirkning i sig fra Karolingerriget, Tyskland og Bøhmen, men dog opretholder sine oprindelige traditioner og den gamle polske fyrstemat, til hvilken kirken, der opfattes som staten underordnet (Karolingerriget), giver ny autoritet, samtidig med at den tjener som forbindelsesled mellem de enkelte landsdele. Gennem franske Cistersiensere trænger i slutningen af 12. årh. nye ideer om forholdet mellem kirke og stat ind i Polen, og fra nu af glider landet over til at blive en korporativ stat. Indflydelse

fra det feudale regime viser sig samtidig, uden at Polen dog nogensinde får en egentlig feudal periode, idet klanrettens vedvarende betydning hindrer den egentlige feudale opfattelse af ejendomsforholdet til jorden i at trænge igennem. Heller ikke immunitetsopfattelsen bliver i Polen den samme som under egentlig feudalt regime, men får dog betydning blandt andet for grundlæggelsen af byer under tysk ret og for kirken. Wojciechowski tilskriver kirken et stort ansvar for det gamle Piasterherredømmes afsvækkelse, men idet den vinder i selvstændighed overfor fyrsten, giver den adelen et eksempel til efterfølgelse. Redegørelsen for szlachtaens organisation og formindsnelsen af de øvrige samfundsklassers rettigheder til fordel for denne hører til bogens interessanteste afsnit; i szlachtaens status levede klanelementer videre, og den gamle samfundsstruktur brydes derfor ikke ganske. Baggrunden for de senere polske rigsdage tegnes klart under omtalen af »landenes« (de gamle territoriers) højst ulige antal forsamlinger (sejmer). Flertalsafgørelser kunne vanskeligt indføres, når der på rigsdagen var måske 5 gange så mange deputerede for et enkelt parti i Mazowien som for hele Storpolen (!). I den afsluttende sammenfatning gives en interessant redegørelse for adelens statsopfattelse i 16. årh. med kongen som kun administrator, mens det samlede adelssamfund står over ham. Parallellen til tanken om, at konciliet står over paven, er her slående.

Wojciechowskis værk afsluttes som Dvorniks med en omfattende bibliografi, men i modsætning til denne har den polske historiker ladet de fleste af sine tyske modstanderes værker uomtalt, således Brackmanns (men dog ikke G. Sappoks hovedværk om bispedømmet Posen), endskønt Brackmanns navn flere gange er nævnt i fremstillingen. Det må håbes, at den bibliografi, der skal udgøre 3. bind af *The Cambridge History of Poland*, og som kan ventes i nærmeste fremtid, må omfatte al foreliggende litteratur af betydning. Thi ganske vist er der mange punkter i den tysk-polske polemik, hvor en upartisk bedømmelse må følge Polakkerne, men på andre er forholdet vitterligt usikkert; kildematerialet tillader i virkeligheden her ikke nogen sikker slutning. Tysk forskning vil næppe heller længe opretholde sin nuværende tavshed.

Under alle omstændigheder er det dog yderst værdifuldt, at også den i slaviske sprog ukyndige historiker får adgang til at benytte osteuropæisk litteratur, og det må ønskes, at mange flere publikationer som de ovenfor omtalte kan fremkomme. En vigtig rolle her vil mulig *The Polish Research Centre* i London under professor Żółtowski's ledelse kunne spille; denne institution har publiceret Dvorniks værk, der ganske vist skæmmes af talrige

trykfejl. Det spørgsmål melder sig dog, om man ikke burde gå et skridt videre og skabe et lignende institut for oversættelse af slaviske videnskabelige værker som det Publikationsstelle, der 1932 organiseredes af Brackmann ved Staatsarchiv Berlin-Dahlem til brug for tyske forskere. En komplet samling af de her fremkomne oversættelser er ved at skabes ved Bibliothèque Nationale i Paris, men for at en sådan opgave skal kunne løses på tilfredsstillende måde, må dog både af økonomiske og saglige grunde et samarbejde mellem de europæiske hovedbiblioteker være den bedste fremgangsmåde; det må håbes, at den vil blive taget op. Udsigterne er imidlertid ikke de bedste, thi fra polske forskeres side er interessen for at delagtiggøre den vestlige verden i deres resultater tydeligt mindsket. De udførlige resuméer på engelsk eller fransk, som i de første efterkrigsår udmærkede mange polske tidsskrifter, er i den sidste tid for adskilliges vedkommende forsvundne. Det politiske jerntæppe truer forbindelsen også for åndsvidenskaberne i øst og vest.

Svend Ellehøj.

Serien *Cambridge Studies in Economic History*, redigeret af professor M. M. Postan, er netop blevet forøget med et værk af den unge engelske historiker Michael Greenberg, *British Trade and The Opening of China 1800—42* (Cambridge, At The University Press, 1951, xii + 238 sider). Emnet er fængslende ikke mindst på baggrund af begivenhederne i de seneste år, som synes at have bragt afslutningen på den epoke, Greenberg i sin bog skildrer indledningen til. For godt et århundrede siden begyndte Vesten at invadere Kina — med varer, kanoner og ideer. Den økonomiske erobring af landet faldt groft taget i tre tempi. Første fase prægedes af, at handelsbalancen skiftede til gunst for de fremmede, således at sølvstrømmen fra o. 1826 ændrede retning. De ædle metaller gled fra nu af mod vest. I anden fase vandt de britiske manufakturvarer indpas i Kina, der i 1870'erne indførte Lancashire bomuldstøjer i et omfang, som svarede til $\frac{1}{3}$ af totalimporten. Sammenholdt med den samlede britiske produktion og det hjemlige forbrug var dette exportmarked ikke kvantitativt overvældende, men dets store betydning lå i evnen til at opsume overskudsproduktionen, især når hjemmemarkedet svigtede. Tredie fase karakteriseredes endelig ved den fremmede kapitalinvestering bl. a. anlæggelsen af jernbaner og bomulds møller.

Greenberg holder sig hovedsagelig til den første fase. I et par indledende kapitler opridser han — bl. a. med støtte i H. B. Morse's

undersøgelser — strukturen i den gamle Kina-handel med East India Company som hovedformidler af både Europa-handelen, hvor theen blev den helt dominerende vare, og »the country trade« d. v. s. den interasiatiske handel, hvor indisk bomuld og opium med tiden bidrog til at skabe den ovenfor omtalte gunstige handelsbalance med Kina. I denne indisk-kinesiske handel kom private engelske købmænd i løbet af 18. årh. til at spille en stadig større rolle, og det værdifulde i Greenberg's undersøgelse ligger først og fremmest i en analyse af det private britiske handelshus i Kanton, således som dets virksomhed — handelsmæssigt og finansielt — tegner sig efter aktstykkerne fra firmaet *Jardine Matheson & Co.*, det største og eneste, hvis handel går tilbage til kompagnitiden. Handelsfirmaernes krav til E. I. C. om stærkere politisk støtte mod kineserne, i forbindelse med Manchester-industriens gamle kamp mod kompagniet, førte i 1834 til en sejr for den fri handel. Sejren var i første omgang tekstilindustriens, hvorimod *Jardine Matheson & Co.* fik sit tidligere quasi-monopol i ly af E. I. C. ombyttet med en stigende konkurrence bl. a. fra amerikansk side. Politisk betød ophævelsen af E. I. C. derimod, at den britiske regering sluttede op bag købmændenes som følge af konkurrencen voksende ønske om en udvidelse af handelen d. v. s. en ødelæggelse af det kinesiske handelsmonopol i Kanton, det såkaldte *Kohong*. Købmænd og tekstilfabrikanter fandt med andre ord efter 1834 sammen. Konflikten mandede ud i den meget omdebatterede Opiumskrig. Som et centralt kapitel i Greenberg's undersøgelse står en vurdering af opiumhandelens *økonomiske* betydning, og forfatteren konkluderer, at det afgørende ikke så meget var den profit, smuglervaren afkastede i Kina, men derimod opiumproduktionens fiskale og beskæftigelsesmæssige værdi for Bengalen, samt varens uundværlighed ved finansieringen af theindkøbene i Kanton, hvor den siden 1823 værdimæssigt betød langt mere end den indiske bomuld. Endvidere var handelen med opium privat organiseret — selve grundlaget for de private firmaers eksistens — ligesom varen solgtes gennem andre kanaler end de officielle. Opium var sandsynligvis tidens største handelsvare, det var derfor ikke tilfældigt, at kampen om fri adgang til det kinesiske marked blev til en krig om »A pipe of old Patna, that soother of all sorrows, the manna of the mind«.

Kristof Glamann.

I 1946 havde det Engleske *Hakluyt Society* bestået i 100 år. I den anledning har det med sin formand Edward Lyman som

udgiver udsendt et skrift *Richard Hakluyt and his Successors. A Volume issued to commemorate the Centenary of the Hakluyt Society* (Works issued by the Hakluyt Society, second series No. XCIII, London, 1946, 192 + lxviii sider). Selskabet, hvis formål er at udgive historisk eller geografisk værdifulde rejsebeskrivelser o. l., navnlig fra opdagelsesrejsernes ældre tid, har i det forløbne hundredår i sandhed varetaget sin opgave med energi. Foruden dette skrift har det udsendt 192 bind, altså gennemsnitlig næsten 2 bind om året. Hertil kommer, at det har været medvirkende ved nyudgaverne af Hakluyt's og Purchas' store samlinger af rejsebeskrivelser, eller yderligere 33 bind.

Det foreliggende bind behandler dels de samlinger af beretninger om opdagelsesrejser, der er udkommet i England fra den Elizabethanske tid til begyndelsen af 19. årh., dels selskabets virksomhed siden 1846. I det første kapitel giver J. A. Williamson — på grundlag af tidligere offentliggjorte arbejder af G. B. Parks og E. G. R. Taylor — en skildring af selskabets navne- og skytshelgen, RICHARD HAKLUYT (THE PREACHER), den Elizabethanske periodes store samler og udgiver på dette område. W. forsøger at opridse formålet med og den historiske baggrund for Hakluyt's hovedværker *Divers Voyages touching the Discovery of America* (1582), *Discourse of the Western Planting* (1584), *The principall Navigations . . .* (1589) og det vigtigste af dem alle, den store 3 binds nuydgave af *The Principal Navigations* fra 1598—1600, der er en hovedkilde til vor viden om den Engelske maritime expansion i den foregående periode.

I det følgende kapitel optrykkes en artikel fra 1926 af William Foster om SAMUEL PURCHAS, Hakluyt's arvtager på Jacob 1.s tid. Han er vel mindre estimeret end forgængeren, men hans hovedværk *Purchas His Pilgrimes* (1625) er en vigtig kilde til Engelsk handels- og søfartshistorie i Stuarternes første tid, idet det indeholder en mængde beretninger, breve m. v., der ikke kendes andetsteds fra.

Det tredje afsnit danner forbindelsen mellem de to store klassiske samlere og udgivere og Hakluyt Society's oprettelse i 1846. G. R. Crone og R. A. Skelton har her givet en oversigt over den omfattende Engelske litteratur af samlinger af rejsebeskrivelser fra denne periode, navnlig fra 18. årh.

Selskabets tidligere mangeårige sekretær og formand William Foster har i det fjerde kapitel skildret dets historie og virksomhed i det forløbne hundredår, og dets formand ved jubilæet Edward Lynam giver i et lille slutkapitel en bedømmelse af dets stilling i dag og af dets fremtidige opgaver.

Foruden index og medlemsfortegnelse indeholder skriftet i øvrigt en fuldstændig liste over alle selskabets publikationer i det forløbne århundrede. Som nævnt drejer det sig om ca. 200 bind, spændende over alle have og verdensdele og over tiden fra senmiddelalderen til begyndelsen af 19. årh., hovedparten dog vedrørende 16. og 17. årh. Over halvdelen af værkerne er oversættelser af fremmed rejselitteratur, navnlig Spansk, Portugisisk og Nederlandsk, men også fra flere andre sprog bl. a. Dansk, idet C. C. A. Gosch i 1896—7 under fællestitlen *Danish Arctic Expeditions, 1605 to 1620* fik udgivet 2 bind med beretningerne om de Danske expeditioner til Grønland i 1605—7, James Hall's rejse til Grønland i 1612 og Jens Munks togt til Hudson Bay under søgen efter en nordvestpassage i 1619—20. Måske står ikke alle udgaverne mål med de strengeste videnskabelige krav, men gennemgående er niveauet utvivlsomt højt. Tilsammen danner disse mange bind, hvis tal stadig stiger fra år til år, både ved selve de udgivne tekster og ved de tilknyttede indledninger og kommentarer et overordentlig omfattende materiale til belysning af navnlig 16. og 17. årh.s opdagelser, kolonisation og handels- og søfartshistorie i almindelighed.

Sune Dalgård.

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hefter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer betaler årlig 8 kroner. Anmeldelser om indtrædelse modtages hos foreningens formand, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Knud Rasmussensvej 5, Århus, H. Hagerup's Forlag (Fiolstræde 10, Kbh. K.) og hos samtlige boghandlere. Meddelelser om bopælsforandring samt klager over mangler ved tidsskriftets tilsendelse bedes sendt til Rigsarkivet. Bidrag til optagelse i tidsskriftet bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIIS, Kr. Zahrtmanns plads 83, Kbh. F. Bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen, Institutet for Historie og Samfundsøkonomi Skt. Peders Stræde 5, Kbh. K.

Foreningens medlemmer kan, for så vidt forråd haves, få ethvert bind af 1—10. række af Historisk Tidsskrift mod at betale 4 kr. Registreret til 3dje række leveres, når ønskes, gratis sammen med rækkens 6te bind; ellers betales det med 50 øre.

For følgende bøger gælder en **prisnedsættelse**:

GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 50 ø.

RØRDAM: Københavns Universitets Historie 1537—1621. 1—3. D., samt Aktstykker. 2 kr. (Enkelte bind eller Aktstykker. 50 ø.)

Desuden er **prisen** på en række enkelte hefter af Historisk Tidsskrift **nedsat** til 30 øre.

I følge overenskomst med den norske historiske og den svenske historiske forening står adgangen åben for medlemmerne af Den danske historiske Forening til at indtræde i den norske og i den svenske forening mod et nedsat kontingent af henholdsvis 3 og 7 kroner om året, medlemmer, der ønsker at benytte sig heraf, kan gøre anmeldelse derom til Den danske historiske Forenings kasserer, professor, dr. phil. Aksel E. Christensen, Blythsvej 8, Kbh. F.

INDHOLD

	Side
De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden. II. Af rektor Kjell Runquist . (Sluttes)	509
Forfalskede David sin beretning af 2. dec. 1863? Af arkivar, dr. phil. Harald Jørgensen	541
Svar til Harald Jørgensen. Af professor, dr. phil. Troels Fink	554
Summary	568

Småstykker.

De to sognelister i Roskildebispens jordebog. Af mag. art. C. A. Christensen	569
Summary	582

Forskellige Meddelelser.

Augustenborgernes og Glücksborgernes arkiver. Af landsarkivar, cand. mag. Johan Hvidtfeldt	583
Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. Af overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt	588
Den IX internationale historikerkongres. — Det nordiske historikermøde i Gøteborg. — Universitetslærermødet paa Lysebu. Af professor, dr. phil. Astrid Friis	595
Mikrofotografering i videnskabens tjeneste. Af arkivar, cand. mag. Sune Dalgård	601

Anmeldelser.

C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. Af Svend Aakjær	609
Eli F. Heckscher: Sveriges ekonomiska historia II. Af Kristof Glamann	611

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrolog over Axel Nielsen af Aksel E. Christensen . — Nekrolog over C. P. O. Christiansen af Roar Skovmand . — Antik-Cabinettet 1851 (Georg Galster). — Erik Møller: Grundtvig som Samtidshistoriker (Povl Bagge). — Fredrik Lagerroth: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling (Povl Bagge). — Johan Nordahl Brun, Visitats-Journal (Bjørn Kornerup). — Walther Hofer: Geschichtschreibung und Weltanschauung (Holger Hjelholt). — T. S. Ashton: The Industrial Revolution (Kristof Glamann). — Nyere litteratur om Østeuropas historie (Svend Ellehøj). — Michael Greenberg: British Trade and The Opening of China (Kristof Glamann). — Edward Lynam: Richard Hakluyt and his Successors (Sune Dalgård)	624
--	-----

DIS-Danmark

